

KECSKEMÉTI GÁBOR

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*

1. Irodalomtudomány (és irodalom) az ezredfordulón

A Magyar Tudományos Akadémia akkor még Irodalomtörténeti – 1969 óta Irodalomtudományi – Intézetében elkészített és 1964–1966 között, hat kötetben kiadott, a papírborítójának kevéssé disztíngvált színe nyomán azóta is közkeletűen „spenót”-nak nevezett magyar irodalomtörténeti szintézis¹ megjelenését gyakorlatilag nyomban követte egy új, átdolgozott kiadás szándéka: az intézet osztályvezetőinek értekezlete már 1967 decemberében vitázott erről a teljesezésbe végül sosem ment tervről.² Emlékeim szerint a hazai egyetemi és tudományos világban az 1980-as évek második felében már nem átdolgozásról, hanem arról beszéltek, hogy egy következő, aktualizált és újragondolt összegzésre lesz immár szükség. Akkoriban, a „spenót” után alig két évtizeddel, egészen mást jelentett ez az igény és várakozás, mint napjainkban, amikor már fél évszázad telt el az első kötet kinyomtatása óta. A régiséget és a klasszikus magyar irodalmat illetően elsősorban az volt a gondolkodás vezető szólama, hogy a napvilágra

* E koncepciótanulmány első változatát 2014. szeptember 2-a és október 7-e között, osztályértekezletek formájában az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének valamennyi osztálya megvitatta. A kivételesen gazdag tartalmú és kollegiális szellemű (együttesen – csak a megbeszélésekre fordított tiszta időt számítva – harmadfél munkanapot felölölő) tanácskozások megszámlálhatatlan mennyiségű észrevételt, felvetést, pontosítást hoztak felszínre, és ezek döntő többsége esetében konszenzusos megoldást is javasoltak. A viták során valamennyi intézeti munkatárs reflektált viszonyt és személyes viszonyulást alakított ki a tézisekben foglaltakhoz. Rendkívül hálás vagyok valamennyiüknek, az egész kutatóközösségnek (nem ritkán csakugyan: értelmező közösségnek) véleményükért. Néhány hozzászólás egypár különösen emlékezetes észrevételét az alábbiakban egyenként is jelzem, de természetesen nincs mód mindenkinek a javaslataira külön hivatkozni. A vélemények megfontolása után a tanulmány szövegét alig felmérhető sokaságú helyen módosítottam, ám természetesen bőséggel vannak reflexió tárgyává tett, ám változatlan, vagy akár még határozottabb formában fenntartott szöveghelyek is. A szöveg egészéért természetesen csakis a szerző felel, ugyanakkor az itt közölt változat a kutatóközösség túlnyomó többsége által összességében és számos részletében is egyértelműen felvállalható koncepciót körvonalaz. (Ezért is indokolt a szövegben a szerzői plurális használata.) A koncepció megvalósítása, a tervezett szintézis létrehozása azonban az Irodalomtudományi Intézet közösségénél jóval tágabb kutatói kört is érinteni fog (hatásának pedig, nem túlzás azt mondani, a teljes hazai irodalomtudományt érintenie kell!), ezért a jelen közzététel célja – nyilvánvalóan – a további, reményeink szerint intenzív és termékeny megvitatás alkalmainak megteremtése.

1 *A magyar irodalom története, I–VI*, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964–1966. Értékeléséhez: SZILÁGYI Márton, *Sötér István és A magyar irodalom története*, ItK, 117(2013), 422–431.

2 SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménési útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, Bp., Nap Kiadó, 2011, 178.

került újabb szövegek, adatok és megállapítások fényében hol jelentős, hol minuciózus ténybeli frissítésekre van szükség, amelyek egyaránt kiterjedhetnek a korábban ismeretlen vagy csak töredékes formában ismert művek előkerüléséből adódó konzekvenciákra, a felderített új – szerzői vagy leszármazási – szövegváltozatok irodalmi vagy eszmetörténeti jelentőségére, a biográfiai adatok pontosítására, egyes szövegek szerzői attribúciójának módosítására, a művek és műcsoportok közötti, korábban fel nem ismert textuális vagy gondolati összefüggések rögzítésére és értelmezésére, az újonnan tanulmányozni kezdett műfajcsoportok történeti hosszszemszeteiből és egykorú elméleteinek megismeréséből adódó felismerések beemelésére. Az újabb irodalom jóval erősebb politikai nyomás alatt álló tanulmányozóinak körében természetesen – az általuk vizsgált korszak időbeli közelsége szerinti egyre fokozódó mértékben – szoba került a hatkötetes konstrukció erős osztályharcos ideológiai kereteiből adódó kötöttségek (eszmei orientációtól és az annak felvállalási mértékére ható vérmérséklettől függően) lazításának, meghaladásának vagy teljes lebontásának igénye is. Hogy a maguk történeti kontextusában állva még az utóbbi várakozások sem voltak illuzórikusoknak ítéelhetők, azt széles társadalmi vetületében jól mutatja a gimnáziumi irodalomtankönyvek minőségében és tartalmában még a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján beállott fordulat,³ a professzionisták szakmai diskurzusának jóval szűkebb körre kiterjedő közegében pedig mindenekelőtt a Helikon c. folyóirat tematikusan szerkesztett számainak a nemzetközi irodalomtudományi fejlemények köréből megismertetett, viszonylag gazdag szemléleti és módszertani repertoárja.⁴

A kilencvenes évek lényeges változásokat hoztak a magyarországi irodalomtudományban. Az irodalomértelmező módszereket a kommunista ideológiát használó (egyébként számos rövidebb szakaszban hol keményedő, hol felpuhuló) diktatúra idején korlátozó kényszerek megszűntek; a marxista társadalom- és politikatörténeti fogalomkészlet vulgarizált terminusaival operáló referenciális olvasás kikényszerítése (vagy elvárása, vagy preferálása) – amelyet a strukturalista irodalomtudomány eljárásai tudtak nagyobb arányban megbontani – átadta a helyét a nyugat-európai és az angolszász irodalomtudományban évtizedek alatt, egymásra épülő vagy egymást tagadó szakaszokban kidolgozott szemléletmódok és módszertanok lökészerű, egyidejű beáradásának.⁵ Az irodalomelméleti gondolkodás határozottan posztstrukturalista

3 A tankönyvsorozat szerzőinek (Bojtár Endre, Horváth Iván, Ritoók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zemplényi Ferenc) és támogatóiknak a szemléleti elveik elfogadtatásáért és a tankönyvek engedélyezéséért folytatott küzdelméről: *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években*, szerk. PÁLA Károly, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Argumentum, 1991 (Irányított Irodalom).

4 A következő lapszámok szemléltethetik a strukturalizmuson túli irányok hozzáférhetőségét: recepciókutatás és befogadásesztétika (1980/1–2), régi és új hermeneutika (1981/2–3), beszédaktus-elmélet (1983/2), empirikus irodalomtudomány (1989/1), textológia (1989/3–4).

5 A folyamatok részletes dokumentálása, vagyis egyenkénti hivatkozás jó negyedszázad minden jelentős hatáspotenciálú irodalomtudományi teljesítményére a jelen keretek között nem teljesíthető feladat. Szélesebb perspektívájú, sokak egykorú véleményét láttató alkalmak voltak például az Alföld körkérdésére *Korforduló* rovatcímmel közölt válaszok (1990–1991) vagy a Debreceni Irodalmi Napok 1995. évi rendezvénye *Merre tart az irodalom(tudomány)?* címmel (Alföld, 1996/2).

jelleget öltött, ugyanakkor a recepcióesztétikai, a hermeneutikai, a dekonstruktóri, a gender-szemléletű, a posztkolonialista, a kultúratudományi, a mediális megközelítést alkalmazó irányok és még igen sok hasonló felfogás rengetegében gyakorlatilag lehetetlenné vált az eligazodás reflektált tudománytörténeti és tudományelméleti tájékozódás igénye nélkül. Márpedig ezek a posztstrukturalista elméletek egészen más alapállást kényszerítenek ki az irodalomtudóstól, mint a kevés gonddal a gondolatmenet elejére vagy végére illeszthető, szervesen eszmei hívószavaknak a marxizáló pangás éveiben megszokott gyakorlata; valamely elméleti irány szemléleti kereteinek igénybevétele messzemenő következményekkel jár az érvelés egészének pozíciójára, mind az előfeltevések, mind az érvényesség tekintetében. Nem egy példát ismerünk arra, hogy az elméleti körütekintést elmulasztó értelmezések szemléletükben inkompatibilis építőelemek eklektikus összeforrasztásának reflektálatlanságával keltettek megütközést. Az igényes tájékozódás szükséglete viszont gyakran azt eredményezte, hogy az elméletek korábban Magyarországon szélesebb körben ismeretlen alapszövegeinek és a fogadtatásuk körül, a mérlegelésük tárgyában felhalmozódott szakirodalomnak a feldolgozása elvonta az erőket magának a magyar irodalmi szövegek történeti korpuszának a tanulmányozásától, vagyis az új elméleti irányok némelyike üresben forgott anélkül, hogy valódi adaptációra, belátásokat megérlelő érdemi felhasználásra került volna. Igen ritkák, noha szerencsére mégsem példa nélküliek az ezredforduló olyan irodalomtudományi munkái, amelyek egyidejűleg tűntek ki elméleti tájékozódásuk igényességével, hazai tárgy- és szövegismeretükkel meg az elvégzett értelmező műveleteik revelatív voltával és jelentőségével.

Mindezeket a folyamatokat szenvedélyes diszkusszió, néha éles és személyeskedő viták sora kísérte. Ezeknek a részletes, a folyamatokat és a tendenciákat arányosan és kiegyensúlyozottan jelző feldolgozása rövidesen nyilvánvalóan a diszciplínánk történeti összefüggéseinek vizsgálatát célzó kutatások tárgya kell legyen. A jelen összefüggésben csupán néhány jellemző szöveget látszik szükségesnek kiemelni. A törekvések egyik jellegzetes csoportja szoros szakmai normákhoz, mindenképp elméleti belátásokhoz, ezen belül pedig gyakran átfogó érvényűnek és megkerülhetetlen hatásúnak tekintett irányzatokhoz kötötte az irodalomtudomány episztemikus kívánalmainak megfelelő, érvényes megszólalás feltételeit. Egy másik szöveg, hevesen vitázva az előbbi normatívnak és direktívnek nevezett előfeltételeivel és modalitásával, a megközelítések egyenértékűségének jelszavát hangoztatta, vitatva, hogy bármely törekvés legitim szándékot formálhatna arra, hogy az általa ténylegesen elvégzett argumentációs műveletek mellett a más érdekelt ségi centrumokkal és célképzetekkel jellemezhető kutatások számára is előírásokkal és megkövetésekkel éljen, lehetőségfeltételeket és érvényességi küszöbértékeket határozzon meg. Ebben az éles konfrontációban elsősorban kultúr- és tudománypolitikai célkitűzéseket lehet megragadni, vagyis a rendszerváltásként megnevezett politikai átmenet mögötti ideológiai frontvonalak és érdekek jellemzésére alkalmasabbnak tűnik ez a dichotómia, mint episztemikus törekvések szabatos megnevezésére. Ezeket ugyanis számtalan további artikulációs sűrűsödési pont tagolta rendkívül dinamikus diszkusszió térére. A korábbi hivatalos marxista ideológia mélyen referenciális osztályszemléletének érvényesítésével kevesen kísérleteztek

leplezetlenül, megnőtt viszont például az intézményesülő irodalmi piac kollektív és a szimbolikus, kulturális tőkefelhalmozás családi vagy individuális történeteit elbeszélő megközelítések használati értéke, amiként az újhistorizmus szubverzivitás- és önimázsépítés-fogalmai körül is sajátosan posztoszocialista értelmezések jelentek meg. Az irodalom társadalmi létmódjának egészen másfajta leírásával kísérleteztek azok, akik a hermeneutikai irodalomértés számára is nagy jelentőségű Bildung fogalmát az íráshasználattal együtt kulturális tradíciókat interiorizáló és társadalmi rituáléokra szocializálódó mindenkori értelmiség irodalmi és eszmei következményekkel egyaránt járó tág értelmező kereteként igyekeztek megközelíteni. A szövegimmanencia és az írásonológia hívei a szövegjegyek időindexeinek nem mindig szabatos feltüntetésével áldoztak a magát a (tudatos) szerzőt is kiküszöbölő elméletük kiteljesítéséért; mások viszont olyan elméleti irányokat fedeztek fel, amelyek új eszközöket adtak a kezükbe ahhoz, hogy épp a biográfiai én pszichohistóriai aspektusokat is tartalmazó én-dokumentumaiként tekintsenek egyes szövegekre, azokban a személyes élet-történet narrációjának újfajta jegyeit keresve, kultúrantropológiai kérdezőirányokat tüntetve ki például a liminalitás léthelyzeteiről tudósító szövegjegyek vizsgálatakor. A csak példalózásként felvillantott és még jelentős számban tovább sorolható törekvések említése annyit talán képes érzékeltetni, hogy szemléletmódok, tudományelméleti érdekeltségek és módszertanok rendkívüli bősége, mindent és mindennek az ellenkezőjét is támaszkodási pontként kiépítő repertoárja árasztotta el a magyarországi irodalomtudományi közbeszédet. A humántudományok mezőnyében – ez talán joggal megkockáztatható kijelentés – az irodalomtudomány különösen nagyszabású és mély következményekkel járó megújulási folyamatot ért meg, amihez képest néhány rokon tudományszak a mai napig bizonyos mértékig a tanulmányozott valóságjegyek transzparenciájában többé-kevésbé reflektálatlanul bizakodónak tűnik fel.

E folyamatoknak két sajátos – bár végső soron nem meglepő – hatása is hamar megmutatkozott.

A diszciplína belső, episztemikus diskurzusterében a historizáló irodalomtörténeti stúdiumnak a devalválódása vált megfigyelhetővé. A hol kontemplációra, hol egy-egy szűkebb szövegcsoponton való kísérletezésre csábító nagy elméleti felfutás a szakmai mezőny – és főleg a fiatalabb nemzedékek – szélesebb köreit kezdte foglalkoztatni, az alkalmazásba vett elméleti meglátások – mindenütt más rendszerbe illeszkedő – platformelemei közül némelyeknél önálló életet kezdett élni az a relativista gondolat, hogy az irodalom története végső soron megírhatatlan, az ebben érdekeltséget látó szakmai körök pedig gyanús, szemléleti előfeltevéseiben diszkvalifikálásra érdemes, kimenetében pedig rendkívül kétes tevékenységben mesterkednek. A recipiensnek az irodalmi aiszthéziszben tulajdonított fokozott szerep, a hatástörténet megnőtt jelentősége és a hatástörténet működésmódjaként elkerülhetetlenül bekövetkező jelentésszemináció egymagukban is kétségessé teheték a korszakok, törekvések, irányzatok világos elkülöníthetőségét és megnevezhetőségét, helyettük egyidejű egyidejűtlenségek legfeljebb tipologikusan rendezhető hálózata rajzolódott ki. A professzionális és a műkedvelői interpretációs műveletek rendkívül széttartó voltára és nagyon különböző elméleti reflektáltságára fókuszáló belátások az értelmezői közösségek fogalmát tölték előtér-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 6. szám

be, azonban e közösségek teoretikusan kimunkált normái és ténylegesen gyakorolt ítéletei sem mutatkoztak mindig kézenfekvően összeillőnek. A félreértés, félrehallás, félreolvasás akaratlan (pszichológiai) és tendenciózus változatai a csak nyelvi percepcióban és artikulációban elképzelhető létezés világszemléleti tételeinek irányába mutattak, alternatív szövegüniverzumok létét téve láthatóvá. A filológia új megközelítései is a szövegállandóságot kérdőjelezték meg, a tényleges és tömeges hatást keltő szövegnek az autorizált szövegváltozattól való különbségében az *ultima manus*, *ultima editio* filológiai optimizmusának tarthatatlanságára mutatva rá. Akár a tudatos, intellektuális, argumentációs elvű, akár az asszociatív és analógiás gondolkodás nyelvi megelőzöttségének felismerése a jelentésszemiozisz kijátszhatatlan voltának elfogadását kényszerítette ki, a referenciális szövegtranszparenciát észlelő korábbi gyanútlan szövegkezelés helyett a szövegimmanencia olyan fokú opacitását tételezve, amelyben a nyelviség, azon belül pedig a nyelv retoricitása uralhatatlan ontológiai meghatározó. Nagy megvilágító erejű és értelmező hozamú irányzat lépett tovább innét még az észlelés szenzuális meghatározottságai irányába is, a nyelvi mellett immár a mediális meghatározottság jellemzőire kérdezve rá, végső soron akár fiziológiai állapotokban megragadható létösszetevőikig transzponálva a szöveggel való találkozásra és így a jelentéstulajdonításra nézve meghatározó jelenségek körét. Az pedig nyilvánvaló, hogy amilyen mértékben megnő a szöveg befogadásának egyedi helyzetére (mediális: vizuális, akusztikus stb. karakterjegyek, nyelvi kompetencia és szocializáció, a társas nyelvhasználatban betöltött szerep, az individuum számára ott elérhető artikulációs mérték) fordított figyelem, olyan arányban csökken az általánosítás és tipizálás esélye, azé az absztrakcióé, amely egy összegző célú irodalomtörténeti narráció szükségképeni szemléleti eszköze.

Az irodalomtörténet megírásának szándékától való távolodás, majd lehetőségétől való fokozatos elesés, az irodalomtudomány erre való alkalmatlanságát nagy elméleti apparátussal bizonyító és a rá való törekvéseket elvi alapon elítélő publikációk megszaporodása olyan változásokat is beindított, amelyek az irodalomtudomány külügyeit érintették, a diszciplínák rendjében való pozícióját, társadalmi súlyát, presztízsét mélyen megrendítették. A tudományszak elveszítette azt a társadalmi figyelmet, amely a 19–20. században csaknem megingathatatlanul kísérte a működését. Ma már, igényes tudománytörténeti vizsgálatok birtokában jól látható, hogy az irodalomtörténeti narráció lényegében a nemzeti nagyelbeszélés funkcióit vette magára a romantika idejétől fogva, a diszciplínának a *historia litterariá*ból kifejlődő, szakmai normákat megalapozó időszakában.⁶ A korszakolás, a tagolás, a minősítés, a megnevezés olyan eszközökké váltak az irodalomtudós kezében, amelyekkel saját kora ideológiai keretei között és az e keretek által megszabott határokon belül vele egykorú politikai törekvések megítéléséhez szólhatott hozzá vagy szolgáltatott megítélő szempontokat. Mindezzel természetesen az illető kor történeti nagyelbeszéléséhez kapcsolódott, mégpedig nemcsak kísérte azt, hanem esetenként kezdeményezően lépett fel, megújította, kiegészítette,

6 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 357–538.

bizonyos aspektusokban helyettesítette a politikai közösség átfogó történetlátását és történetmondását. Nyilvánvaló, hogy a 19. században mindennek elsődlegesen nemzeti és nyelvi tétje volt, egyszerre szolgálta a kárpát-medencei magyar kulturális hegemonia megalapozását és érvényesítését. A 20. században az irodalomtörténeti nagyelbeszélés tétjei összetettebbekké, rétegzettebbekké váltak. Párhuzamosan azzal, ahogyan a társadalmi folyamatokban korábban perifériális helyzetű, csak új keletű emancipációs mozgásokban artikulációhoz jutott vagy még csak emancipatorikus igényekkel meghatározható csoportok és identitásalakzatok különültek el egyre változatosabb metszetekben, az irodalomtörténetekben narrált folyamatok szereplőiként is, mind szerzői, mind befogadói pozícióban – a korábban hol reflektált figyelemre sem méltított, hol pedig homogénnek tételezett nagy panelekben felvázolt gyűjtőkategóriák helyett – társadalmi rétegek, csoportok tűntek fel sajátos, részben kulturális természetű törekvéseikkel. A gazdag alakzatképződést dogmatikus és doktriner törekvések igyekeztek feltartóztatni, a század második felének ún. marxista történetírása például azáltal, hogy a történelmi osztályellentétek leírásának forrásaként törekedett felhasználni az elnyomó, kizsákmányoló és az alávett, dolgozó osztályokhoz kapcsolt irodalmi műveket; a bennük testet öltő elsősorban eszmei, másodsorban esztétikai törekvésekből mindenekelőtt társadalomtörténeti nagyelbeszélést formálva. Ennek a narrációnak a kommunista pártállam ideológiai fontosságot, legitimációs és reprezentációs erőt tulajdonított. A nagyelbeszélést szoros kontroll alatt tartotta, amit jól szemléltet az Irodalomtudományi Intézetben készített irodalomtörténeti kézikönyv sorsa, az eredeti hatkötetes vállalkozásánál még inkább a folytatásáé, az 1945 és 1975 közötti időszakról készített újabb hat köteté,⁷ amelyek körül a pártapparátus rendkívül kiélezett és hosszasan elhúzódo ideológiai küzdelmeket folytatott.⁸ A harc tétjét mindennél élesebben mutatja meg az a szintagma, amelynek középpontba állításával az eszmei rendteremtés igényét és kiterjedtségét kívánták érzékeltetni, nevezetesen, hogy a vállalkozásnak „a Magyar Népköztársaság irodalomtörténetének” kell lennie. A hatalmi szóval cenzúrázott irodalomtörténet szerkesztői és szerzői akként igyekeztek kibontakozni ebből az ölelésből, hogy az elvárt nagyelbeszélés helyett vagy mellett szinte átláthatatlanul sok kicsiny elbeszélésben dolgozták fel anyagukat; ha csatát veszítettek a pártállam ideológiai szempontrendszeré számára megkülönböztetett fontosságú írókat bemutató egy-egy jelző használatában, akkor egész hadjáratokat indítottak más orientációjú kor- és pályatársak méltatásában felmutatható alternatív értékek kiemelésére. A senkit sem kielégítő végeredmény utolsó kötetei 1990-es megjelenésükkor már igazán szomorú anakronizmus látványát keltették.

Az irodalomtudomány ezredfordulós belső szakmai vitái azután maguk is sokat tettek annak a lehetőségnek a felszámolásáért, hogy egy újonnan megírandó irodalomtörténet bármi olyasféle nagyelbeszélést szolgáltatathatna, aminek a korábbiakhoz

7 *A magyar irodalom története 1945–1975*, Bp., Akadémiai, I, *Irodalmi élet és irodalomkritika*, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1981; II, *A költészet*, 1–2, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1986; III, *A próza*, 1–2, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, 1990; IV, *A határon túli magyar irodalom*, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1982.

8 SIMON, *i. m.*, 271–364.

hasonló állami fontosságot lehetne tulajdonítani. Persze a feladat elvállalására és teljesítésére való szakmai alkalmasság csupán egy – sem szükséges, sem elégséges – összetevője lehetett volna a társadalmi szerepvállalásnak: sikeres és hatáspotenciállal bíró irodalomtudományt korántsem csak a nagyelbeszélés legitimálhat, és az is világos, hogy fogékony társadalmi környezet nélkül a legjobb minőségű szakmai vállalat sem jelent presztízsnövekedést. Pártállami megrendelésről és cenzúráról természetesen szó sem lehet a rendszerváltozást követő idők körülményei között; az irodalomtudományi szakma képviselői között alighanem egyébként is igen kevés olyan szaktudóst lehetne találni, akit – pártállástól, politikai eszménytől függetlenül – vonzana egy közvetlen propagandára felhasználható nagyelbeszélés megvalósítása, illetve aki a direkt kiaknázás konjunktúráját össze tudná egyeztetni a szakmai igényesség és körültekintés kívánalomrendszerével. De a magyar állam egymást követő kormányainak kultúr- és tudománypolitikája mára már egyébként sem hagy illúziót táplálni afelől, hogy egy szakmai tradíciókra, szakmódszertanokra és érvényes episztemikus szemléletmódokra támaszkodó irodalomtörténeti szintézisnek bármiféle fontosságot vagy jelentőséget tulajdonítanának ideológiai céljaik képviseletében. A harmadik évezred első évtizedének végére kifejezetten bölcsészellenes politikai szólamsor alakult ki a hazai közbeszédben, amely a közvetlen anyagi haszonszerzésre alkalmas kutatási és innovációs feladatokon túl bármilyen más szakmai eljárásrendet haszontalannak és terméketlennek ítél, következetesen törekszik nagy humántudományi tradíciók megszakítására, híján van annak az államférfiúi bölcsességnek és éleslátásnak, amely a társadalom- és bölcsészeti tudományoknak közvetlen anyagi megtérülésben nem mérhető, mind a nemzeti mentálhigiénés létfeltételeket biztosító, mind a kreativitást, invenciózusságot és autonómiát fejlesztő voltában azonban nélkülözhetetlen voltát a maga helyén felismerni és értékelni volna képes. Meg kell jegyezni, hogy a hazai folyamatok egy pontig párhuzamosan zajlottak az európai és az angolszász világban ugyancsak megfigyelhető bölcsészellenes tendenciákkal, e lejárató hecckampánnyal szemben azonban az ottani értelmiség már többé-kevésbé képes volt megújítani hadállásait,⁹ és előbb defenzív, mára már offenzívnek nevezhető küzdelmében – amellet, hogy rámutat az eltérő szakmai hagyományok differenciálatlan összemérési szándékának mélységes nivótlanságban és egyoldalúságban tetet öltő szcientometriai és egyéb fajta visszaéléseire – azt a fajta érvelést is eredményesen tudja használni, amely a bölcsészeti tudás nagyon is közvetlenül piacosítható és minden más befektetéshez képest összemérhetetlenül nagyobb anyagi megtérülést termelő voltára hivatkozik.

Az irodalomtudomány rendkívül megosztottá vált – egy műkedvelő kívülálló számára mára mára tökéletesen követhetetlen, áttekinthetetlen és számos esetben egész egyszerűen érthetetlen – episztemikus eljárásai, az irodalomtörténeti beszédmódtól való önkorlátozó tartózkodás és az e viszonylatokban eligazodni képtelen, értetlen, ráadá-

9 SZENTPÉTERI Márton, „*Non damus fidem*”, Budapesti Könyvszemle, 23(2011)/2, 194–198; KULCSÁR SZABÓ Ernő, „...ami szép – mint mondják –, nehéz”. *Avagy: jól értjük-e a humán tudás igazságát?* = *A Nemzet Kalogánya: Kálmán C. György 60. születésnapjára*, szerk. VERES András, mts. JENEY Éva, Bp., rec.iti, 2014, 122–130. A jelen írás elkészülte után jelent meg: HORVÁTH HÖRCHER Ferenc, *Of the Usefulness of the Humanities: Essays – A bölcsészettudományok hasznáról: Esszék, tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2014.

sul – a nagyközönséghez képest még – bizalmatlan, gyakran ellenséges kormányzati kultúr- és tudománypolitika együttesen okozta, hogy a mai magyar társadalmi életben számos eminens fontosságú irodalomtudományi feladat – mind az alap-, mind az alkalmazott kutatások körében – alapvetően ellátatlanul maradt. A nemzeti kulturális örökségnek az irodalom körébe sorolható szövegtörzseivel kapcsolatban több olyan feladatnak már a felvállalása körül is tátongó a hiány, amelyeknek az európai kultúrkör nemzeti jelentős anyagi áldozatvállalás mellett, a közösségi identitás ápolásában és fenntartásában való fontosságukat felismerve, a 21. század összes technológiai lehetőségeinek igényes felhasználásával gondjukat viselik. Elegendő arra emlékeztetni, hogy a nemzeti kulturális örökség textuális hányadának informatikai gondozása, nyilvános, ingyenes online szövegtörzsekben való minőségbiztosított közzététele – a szakma részéről időről időre megfogalmazódó, anyagi lehetőségek híján azonban kivételzetlenül maradó kezdeményezések ellenére – milyen mértékű hátrányban van más európai nemzetek kutatási feltételeket és digitális esélyegyenlőséget kielégítő, igényes projektjeihez képest.

Nagyon jellemző árnyalatot ad hozzá ehhez az összképhez a hazai kánonviták állapota. Tökéletesen indokolt elvárásnéppé fogalmazódott meg az a társadalmi igény az ún. rendszerváltást követően, hogy sor kerüljön a marxista kultúrpolitika részéről eltorzított magyar irodalomtörténeti kánon felülvizsgálatára. A felülvizsgálat iránti várakozás nem jelenti feltétlenül a nagy mértékű átrendezés igényét vagy jogosságát: a kései Kádár-kor irodalomtudományi szakértelmisége gyakran elegendő mozgásteret tudott teremteni – esetenként az állampárttal szembeni ütközéseket is felvállalva – a torzításokat mérséklő, értékdistanciáló korszak-összefoglalók és alkotói portrék felvázolásához, és az értékrendjeinek szakmai megfontolásokkal megalapozott voltáról szóló, a korábbi ideológiai keretek közül kilépő, érvényes beszéd nyilvánvalóan teljesíteni képes a kánoni felülvizsgálat feladatát. Esetenként ennél többre van szükség, érdemi kiegészítésekre, korrekciókra is (például Márai Sándor vagy Hamvas Béla esetében). Az életművek irodalmi minősége azonban nem feltétlenül indokolja – részint egyes marketingtechnikák alkalmazása, részint a most eltérő irányokból érkező ideológiai kiaknázás viszont annál érthetőbbé teszi –, hogy a korábban elhallgatott alkotók közül miért kerültek előtérbe például Tormay Cécile, Nyíró József, Wass Albert művei is, hogyan támadt konjunktúra szövegeik és gondolataik közzététele és megítélése körül. Az őket felkapó divathullámban természetesen ugyanolyan nagy szerepe volt műveik politikai üzenetének, mint korábban a róluk folyó diskurzus elhallgattatásában. A korábban tiltott írók hazai piacon való újra-felbukkanásával és politikai célú újratematizálásával épp egy időben kivételes szakmai megújuláson áteső és szemléleti, módszertani gazdagodást elkönnyelhető irodalomtudomány azonban gyakorlatilag visszaretentett attól a szakmai normák alapján illegitimnek tekintett, merőben referenciális és aktualizáló felhasználástól, amely az új konjunktúra íróinak befogadását alapvetően meghatározta. Noha módszertani repertoárja számos eszközzel, csillogó esettanulmányok sorában, heurisztikus hatással megtehetette volna, nem fejtette ki az e recepció, hatástörténeti és befogadás-lélektani folyamatok irodalom- és olvasásszociológiai jellegzetességeiről regisztrált észleleteit; állásfoglalásai arra szorítottak, hogy

e műveket ásatag politikai üzeneteket és társadalmi szerepeket közvetítő, a 19. századi narrációs transzparencia hagyományát követő, regénypoétikai, nyelv- és individuumszemléleti eredetiséget nem hozó, legfeljebb a tájnyelviség imitációjával hivatkozó szövegekként jellemezze. Ezt a távolságtartást és fenntartást érzékelve e szerzők és művek – csakugyan mindenekelőtt: referenciális – olvasása arra tanította meg a műkedvelő és érzelmileg erősen involvált közönség egy nem jelentéktelen csoportját, hogy az általuk „akadémikus”-ként, „hivatalos”-ként értett tudományosság csak lesajnálni képes a számukra élményt adó, közösségi hagyományok emlékezetét őrző, általuk tudat- és jellemformálásra érdemesnek tartott szövegeket. Ennek az olvasóközönségnek – sőt az esetek egy részében a tényleges olvasóknál jóval tágabb körnek, egyes politikai kötődésű hagyományápoló közösségek olvasmányélmény helyett a művekről csupán másodkézből értesülő tagjainak – az „irodalomtörténeti” kiszolgálására az irodalomtudomány professzionális első vonalától világosan elkülöníthető, bár táborukban nyilván azzal összemosott, sőt hozzájuk képest felmagasztalt, az önmeghatározásra az „irodalomtörténész” professziót használó szakemberek léptek működésbe. A média által népszerűsített előadásai többnyire a közönségük körében megfogalmazódott elvárásokat elégítik ki: biográfiai háttér előtt, a tárgyalt szerzők és olvasóik közös előfeltevéseire és értékítéleteire koncentrálnak eszmei vonásokat világítanak meg, a transzparens referenciaelv oly egyöntetű alkalmazásával, aminek a forrása vagy az irodalomtudomány újabb megszólalásmódjaiban való elemi tájékozatlanság, vagy az azok iránti demonstratív érdektelenség lehet. Ezek az előadások jelentik jelenleg – a taglalt tartalmi aspektusok érdeklődést keltő volta miatt – az „irodalomtudomány” legszélesebb hatást elérni képes megnyilvánulásait, sajnos a döntéshozó politikusok orientációs támpontjait is.¹⁰ Szoros szakmai normákat érvényesítve pedig ezek a kommunikációs rendszerek nem annyira az irodalomtudomány közegeként, sokkal inkább vizsgálódásának tárgyaként: irodalomszociológiai vizsgálatra érdemes jelenségekként jöhetnek szóba.

Hozzá kell még tennünk, hogy az irodalomtudomány iránti társadalmi érdektelenség, a szakmailag érvényesnek tekintett eljárások és megszólalások izoláltsága, nemzeti és közösségi téték nélküli üresjárata sok tekintetben annak is a következménye, hogy maga a tudományos megközelítés tárgya, az irodalom is hasonlóan eljelentéktelenedett szerepet tölt be az emberek többségének életében. Az 1960–1970-es években az igényesen kivitelezett kiadásokban, olcsón elérhető szépirodalom jelentős olvasóközönséget mondhatott a magáénak, akiknek a többsége a katarziszelvű, gyönyörködő, beleélő olvasással közelítette meg a szövegeket, az iskolai oktatás komoly jellemformáló erőként, a kultúrpolitika pedig nagy mozgósító erejű propagandaeszközként tekintett az irodalomra. Az irodalom elvi alapú pártosságának a kérdése ugyanúgy a hivatalos kultúrpolitika kérdése volt, mint az irodalomtudományé. A pártállam, amely egyfelől direktívákat szabott, ellenőrzött – a cenzúra működtetése mellett megtalálva a módot

10 Remek megfigyelések és elemzések e jelenség analógiájáról, a történettudomány és az ún. *public history* viszonyáról: GYÁNI Gábor, *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*, TörtSz, 54(2012)/3, 357–375; GYÁNI Gábor, *A történetírás újragondolása*, Híd: Irodalmi, Művészeti és Társadalomtudományi Folyóirat (Újvidék), 70(2006)/9, 3–15. A professzionális nyelvtudomány és az alternatív „nyelvtörténet” mai viszonyát hasonló folyamatok határozzák meg.

az öncenzúra létállapotának fenntartására is –, másfelől gondot fordított a kívánalmaknak megfelelő alkotói életművek ösztönzésére, az elvárásokat kielégítő folyóiratok működtetésére, irodalmi alkotások propagandájára is. Minden olvasásszociológiai vizsgálat azt igazolja, hogy az olvasásra fordított idő az 1980-as évek óta megszakítatlanul és radikálisan csökken. Természetesen az igényes értelmiségi körök ma sem adták fel akár a nemzeti irodalom, akár a világirodalom klasszikusainak ismeretére való elkötelezettségüket vagy a kortárs irodalom iránti kíváncsiságukat, beleértve az irodalmi és kulturális közélet fórumainak aktív követését is. Hatalmas szeletet jelent azonban a lakosságnak az a rétege, amelynek az életéből a szépirodalmi művek olvasása mára teljességgel kiszorult, olvasási kapcsolatba csak efemer szövegtípusokkal – a bulvármédia színes híreivel vagy a közösségi internet aktualitásaival – kerül, s amely a szórakozás és gyönyörködés iránti igényét elsősorban filmes élményekkel elégíti ki. Világosan érzékelhető, hogy – bár az egyes írók és kurzusírók körüli tiszteleti formákat sem adta fel mindenestül – a reprezentációs megjelenítés iránti igényét az állami kultúrpolitika kevésbé törekszik szépírók vagy írói műhelyek helyzetbe hozásával megvalósítani, hanem inkább egy-egy szimbolikus jelentőségű filmalkotás menedzselésével jeleníti meg preferenciáit és identitásformálásra szánt konstrukcióit.

2. Irodalomtörténeti szintézisek az új évezredben

A hagyománytörések e kivételes virulenciájával, az évszázados európai kulturális modellek erodálódásával és az irodalomtudomány számos megoldatlan belső problémájával egyaránt szembenézve nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogyan is lehetne újra összeállni egy olyan kollektív vállalkozásba, amely ismét felvállalja elődeink utóljára fél évszázada érvényesített igényét a magyar irodalomtörténet rendszeres szintézisének megírására. A lehetséges válasz felderítése során érdemes szembesülni mindenekelőtt azokkal a tanulságokkal, amelyek az utóbbi évek – már az új évezred – néhány, tervezett munkánkkal bizonyos tekintetben összemérhető, átfogóbb, rendszeresebb igényű vállalkozásának megvalósulásából levonhatók.

2007-ben látott napvilágot három kötetben, Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztői irányításával *A magyar irodalom története*i című sokszerzős munka.¹¹ A fent leírt állapotkép összes fontosabb elemei már jócskán kibontakoztak abban az időszakban, amikor e mű előkészítése zajlott, és a főszerkesztő előszava igen lényeglátóan nevezi meg és jellemzi az általa is meghatározónak tartott alapvető új fejleményeket. A gyökeres változásoknak részint kényszere, részint igénye már a cím egy meghatározó szavának megválasztásában érzékelhető: a szerzőgárda nem a magyar irodalom történe-

11 *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 1); *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 2); *A magyar irodalom története: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 3).

tének, hanem történeteinek elbeszélésére vállalkozik (bár ez a címválasztás sem adja vissza a partitívusi értelem jelentésárnyalatát), vagyis nem érvényesül olyan igény, hogy a tárgy, a nyelv, a szerző, a műfaj, a forma, az intézmény rendkívül szerteágazó szempontjai mentén megválasztott egyedi látászögekből kibontott narrációdaraboknak egyetlen, hézagmentesen összeillő, koherens látásmóddá, nagyelbeszéléssé kellene vagy lehetne összeilleszkedniük. Éppen ellenkezőleg: nagyon komoly tudományelméleti megfontolások szólnak amellett, hogy pontosan a szemléleti töredezettség, a módszertani sokféleség, a csupán részleges tartóerejű konstrukciók egymás mellett és egyidejűleg érvényes volta, az értelmes jelentés- és összefüggés-teremtésben egyaránt kifejtésre jutni kívánó és tudó sokféle értelmező művelete együttesen adhat megközelítőleg is adekvát rajzot egy olyan képlékeny, sokfunkciójú, jelentéstsörszöröző és csakis töredezett örökségként birtokba vehető jelenségről, amilyen az irodalom története. Az egyetlen hagyomány és az egyetlen teleológiai, üdvtörténeti célképzet feltételezésének tagadása a hagyományok sokféleségét állító, ugyanazon jelenségcsoportokban hol a folyamatosság, hol a megszakítottság látásmódját érvényesítő, igen tagolt és gondolatgazdag értelmezői terepet hoz létre, amelyet a három kötet többnyire rendkívül színvonalas tanulmányai kivételes interpretációs hozammal aknáznak ki. A főszerkesztő – teljes joggal – a munka erényének látja a fent általunk is megnevezett, a nemzetközi diszciplináris tapasztalatok hatását kamatoztató irodalomtudományi szemléletmódok érvényesülését, amit a hatvanas évek akadémiai irodalomtörténeti szintéziséhez képest olyan meghatározó különbségnek érzékel, hogy előszavának nyitó bekezdésétől nem áll távol annak finom sugalmazása sem, hogy e korábbi vállalkozás nagyobb tudománytörténeti perspektívában alapvetően az autochtóniájával marad majd emlékezetes, az pedig nyilván a mindenkori megítélő arányérzékén múlik, hogy e jellemvonásban az ötvenes–hatvanas évek ideológiai lefojtottsága előidézte kényszerű autarkitát vagy az összemérés instanciáját megtagadó provincializmust tartja-e majd elsődlegesnek. A kétezres évtized meghatározó vállalkozását a korábitól megkülönböztető további jegyek között említi a főszerkesztő a kimerítő igényű rendszeresség elvszerű hiányát (például a bármilyen szempontból kiemelkedőt alkotó szerzők hiánytalan szerepeltetése vagy egyáltalán a szerzők teljes életművét áttekintő rendszeres portrék tekintetében), sok jelenség összefoglaló mérlegelése helyett egyes művek alapos értelmezéseit, a művelődés legtágabb értelemben vett intézményrendszerének és területeinek figyelembevételét (társművészetek, lélektan, történettudomány stb.), a magas irodalom mellett a populáris kultúra meghatározó szerzőinek és műveinek tárgyalását. Inszenáló gesztusa szerint a szükségképpen nyelvi és helyi meghatározottságú hagyományokban élő irodalmi kultúra e körülmekintő ápoló, feltáró (helyenként kánonmódosító) és értelmező műveletek ellenére is a különösen erős veszélyeztettség létállapotában van. A posztkoloniális irodalmi jelenségek hatásrepertoárja a magyar irodalom kontinentális hagyományait relativizálja, a globalizálódó kulturális piac nemzeti sajátosságai ellenében hat. A mediatizált tömegkultúra rendszerében fölvethető annak a nézőpontnak az indokoltsága, amely azzal a lehetőséggel is számol, hogy az irodalmak nemzeti megközelítése történeti jelenség, amelynek nemcsak kezdőpontja volt, hanem végpontja is lehet.

A háromkötetes munka fogadtatásáról kiterjedt irodalom tanúskodik. Az ismeretek, recenziók, publicisztikák és vitanapi hozzászólások özönében – a szakmai méltányosság néhány jogos és körültekintő bírálata mellett – többnyire erős, néha a vagdalkozásig heves kritikai észrevételek fogalmazódtak meg.¹² Azt kell mondanunk, hogy jelentős részben méltatlanul. A főszerkesztői előszó figyelmeztetéseit negligálók a

- 12 A munka fogadtatástörténetéből tétélesen a következő írásokat ismerem: BOJTÁR Endre, 2000, 19(2007)/11, 51–65; KELEN Károly, *Régi történet, új összefüggések* (I), Nszab, 65(2007), 2007. ápr. 10.; LÁSZLÓ Ferenc, *Csekély tápérték* (I), Magyar Narancs, 19(2007)/22, 2007. máj. 31.; PERECZ László, *Szintézis helyett*, Nszab, 65(2007), 2007. júl. 21.; POSZLER György, *A többes szám irodalomelmélete*, ÉS, 51(2007)/38, 2007. szept. 21., 27–28; ua. = P. Gy., *Az eltévedt lovas nyomában*, Bp., Balassi, 2008, 258–267; THIMÁR Attila, *Rövid futamok cisz-mollban avagy irodalomtörténetünk esélyei az új, háromkötetes irodalomtörténeti összefoglalás kapcsán*, SzépirodFigy, 6(2007)/4, 3–13; URBÁN Péter, *Spenót helyett: Széttartó irodalomtörténetünk*, MNemzet, 2007. jún. 16.; ANGYALOSI Gergely, *Százharminchat kicsiny irodalomtörténet*, Beszélő, 13(2008)/2, 104–109; ua. = A. G., *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijarat, 2009, 204–211; BERTHA Zoltán, *Kisebbségiség és modernség* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 140–142; BITSKEY István, *Irodalom, történelem, értékszavár: Jegyzet a „Háromkötetes” kora újkori anyagáról* (I), Kort, 52(2008)/7–8, 113–117; GINTLI Tibor, *A megszakított elbeszélés lehetőségei*, Kort, 52(2008)/9, 78–83; GÖRÖMBEI András, *A másik magyar irodalom (Vázlat)* (III), Kort, 52(2008)/9, 84–86; HARGITTAY Emil, *Tankönyv az egyetemi oktatás számára?* (I), Kort, 52(2008)/9, 65–67; HARGITTAY Emil (I), MARGÓCSY István (II), BÁNYAI János (III), It, 89(2008), 282–314; IMRE László, *Rendszer, módszer és időtállóság – egykor és ma* (II), Kort, 52(2008)/9, 75–77; MÁRKUS Béla, *Ahogy esik, avagy Ahogy (nem) lehet* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 118–126; *Mit tud másként? (Kerekasztal-beszélgetés)*, Korunk, 3. sor. 19(2008)/5, 15–28 (BALÁZS Imre József, BERSZÁN István, BIRÓ Annamária, GÁBOR Csilla, HORVÁTH Andor, KESZEG Anna, ORBÁN Gyöngyi, SELYEM Zsuzsa, T. SZABÓ Levente beszélgetése Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén, 2008. márc. 31.); NAGY Gábor, *Irodalomelmélet az irodalom történetében* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 127–139; OLASZ Sándor, *Regénytörténeti dilemmák* (III), Kort, 52(2008)/9, 87–89; ÖTVÖS Péter (I), DEVESCOVI Balázs (II), FÖLDES Györgyi (III), *Neospenót*, Budapesti Könyvszemle, 20(2008), 235–248; PAPP Endre, *„Rit sybarita váz”: A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történeteiben*, Hitel, 21(2008)/2, 97–118; RÓNAY László (II–III), Vig, 73(2008)/2, 152–156; SZALAY Károly, *Irodalmi Gyurcsányizmus*, ötrészes sorozat a Demokrata 2008. május–júniusi számaiban; THIMÁR Attila, *Hol maradt el Berzsenyi?* (II), Kort, 52(2008)/9, 68–74; TÓTH-CZIFRA Júlia, *Kánonképző kalauz*, Kr, 37(2008)/9, 16–18; ua. = *Az ismert és az elismert: Az Eötvös Collegium magyar műhelye 2008. évi konferenciájának előadásai*, szerk. LENGYEL Imre Zsolt, Bp., Ráció, 2009, 113–121; VARGA Klára, *Paradicsom és Spenót*, MNemzet, 2008. jún. 22.; VASY Géza, *„Minden Egész eltörött”?*, Magyar Napló, 20(2008)/4, 55–60; ua. = V. G., *Töredék és egész: Tanulmányok, esszék*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2012, 214–224; ALMÁSI Gábor, *„A részek győzelme”* (I), Lit, 35(2009), 129–136; DECZKI Sarolta, *Töredezett örökség* (III), Lit, 35(2009), 145–157; HAJDU Péter = H. P., *Irodalom, történet, titok, idegenség*, Bp., Balassi, 2009 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok: új sorozat, 12), 66–73; *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet: Budapest, 2008. június 9.*, szerk. ÁCS Margit, Bp., Magyar Művészeti Akadémia Alapítvány, [2009] (BÁRDOS László, BERTHA Zoltán, BITSKEY István, GINTLI Tibor, GÖRÖMBEI András, HARGITTAY Emil, IMRE László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MÁRKUS Béla, NAGY Gábor, NYILASY Balázs, OLASZ Sándor, PAPP Endre, PAPP Tibor, POMOGÁTS Béla, SZÖRÉNYI László, THIMÁR Attila, TVERDOTA György előadásai a Magyar Írószövetség és a Magyar Művészeti Akadémia tanácskozásán); PAP Balázs, *Béta* (I), Je, 52(2009)/7–8, 826–831; S. LACZKÓ András, *Szerkezet, funkció, történet* (II), Je, 52(2009)/7–8, 832–849; VARGA Klára, *A hatékony félrevezetők. Sánta Kutya-díjas: Szegedy-Maszák Mihály és Veres András*, MNemzet, 2009. febr. 26.; WEISS János, *A Trianon utáni magyar irodalom története* (III), Je, 52(2009)/7–8, 850–856; Z. KOVÁCS Zoltán (II), Lit, 35(2009), 137–144; GRÓH Gáspár, *A hiányok azok hiányok, és a hibák azok hibák*, Kort, 54(2010)/12; KRÁNICZ Gábor, *Irodalomtudomány mint az irodalomtörténet provokációja*, Napút, 12(2010)/5, 95–99. (Köszönöm Józán Ildikónak és Tüskés Gábornak a bibliográfiai tájékozódáshoz nyújtott segítségét.)

folyamatrajz, a koherens narráció, a nemzeti értékrend felmutatásának vonásait kérték számon. Efféle észrevételek kétféle irányból is elhangzottak, visszaigazolván a Szegedy-Maszák Mihály szövegébe foglalt Belting-idézet revelatív – és eszerint profetikus – voltát: egyesek újabb, a kötetekből hiányzó vagy nem elég súllyal megjelenítettnek vélt példákkal kívánták illusztrálni a magyarok hozzájárulását a modern művészethez, mások a nemzeti művelődés újabb vereségétől való félelem jegyében ragadtak tollat. Az előszó figyelmesebb olvasói között nem keveseket viszont az a téves értelmezés ragadott heves szenvedélyekre, amely szerint a főszerkesztő szólama iniciatívát vagy direktívát foglalna magában és a leírt jelenségekkel való egyetértés modalitását használná. Az igen tömören megfogalmazott, éleslátó előszó értelmezésünk szerint olyan rezignáltságot artikulál, amely egészen nyilvánvalóan tisztában van az irodalmi kultúrát és a humántudományi diskurzust érő érték-, presztízs- és potenciálvesztéssel, mindössze annak nem látja módját, hogyan lehetne a hatalmas erejű globális folyamatokkal szemben különállást megfogalmazni és halcyoni állapotokat fenntartani. Az előszót záró javaslat a magyar irodalomtörténet örökségszerkezetének a módosítására a globalizálódó irodalom és irodalomtudomány bármikéjára való felhurcolkodásban menedéket megpillantó, kétségbeesett és elszánt értékmentő gesztusként értékelhető. Ami pedig a szólama egészének fogadtatását illeti: az irodalomtudomány szemléleti és módszertani differenciáltsága, irányzatai egyetlen célelvűsésre való felfűzhetőségének képtelensége nyilvánvaló mindazok számára, akik nincsenek az elemi diszciplináris és episztemikus tájékozódás híján, így aztán az erről szabatosan tudósító beszámoló szerzőjére akként tekinteni, mintha ezek az állapotok az ő szándékai szerint állottak volna elő vagy ezekért ő volna számonkérésre vonható, részint igen rövidlátó, részint rendkívül méltatlan beállítás.

2010-ben, Gintli Tibor főszerkesztésében jelent meg az a *Magyar irodalom* című, közel 1100 lapos kötet, amely mindössze hét egyetemi oktató összehangolt munkájának eredményeként – mint borítóreklámja kiemeli: „nem különálló tanulmányok laza füzére”-ként, „hanem összefüggő, közérthetően és szakszerűen megírt narrációval” – mutatja be a magyar irodalom történetét.¹³ A főszerkesztői előszó ugyancsak az irodalomtudományi megközelítések sokféleségére és ennek következtében a megírható alternatív irodalomtörténetek – még azonos alapelvekre hagyatkozva is – tetszés szerint szaporítható számára emlékeztet, ami miatt a célt nem a magyar irodalom történetének, hanem a magyar irodalom egy lehetséges történetének megírásában jelöli ki. A vállalkozás céljaként a poétikai alakulástörténet felvázolását nevezi meg. Az ilyen centrumú vizsgálatok bírnak megítélése szerint a legszélesebb körű előtanulmányokkal, így az e szempontokra összpontosító összegzés lehetőségfeltételei kedvezőbbek az alap kutatásokra váró más alternatívákeinál, a szakmai konszenzus pedig általában nem vonja kétségbe a poétikai szempontú vizsgálatok létjogosultságát. A műnemek és műfajok tárgyalásában rendszerességre törekedtek a szerzők, épp ezért az életművek egészének átfogó bemutatásától eltekintettek. Az intézmény-, művelődés- és eszmetörténeti szempontok bevonásának mértékét korszakonkénti mérlegeléssel állapították

13 *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek).

meg. A hézagmentes narratív struktúra lehetőségében e kötet szerzői sem hisznek, „az átfogó kép megrajzolását mégis feladatuknak tekintették.” Meggyőződésük szerint „az előadott történet nyitottsága megfér az összefüggő elbeszélés stratégiájával, ha a narratíva jelzi az elbeszélői kompetencia szükségszerű határait és az előadott történet elkerülhetetlen esetlegességeit, s nem igyekszik a történetmondót omnipotens narrátorként pozicionálni.” Ez a célmeghatározás tökéletesen legitim, a korlátokat reflektált belátással kezelő, szakmailag érvényes vállalkozással teszi a munkaközösség művét.

Feltétlenül az új évezred fontos példát adó szakmai előzményei közé tartozik még a *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung* című magyar irodalomtörténet.¹⁴ A Kulcsár Szabó Ernő szerkesztésében, tíz szerző közreműködésével, kizárólag és célzottan német nyelven készült, 2013-ban megjelent, mintegy nyolcadfélszáz lapos kötet szerkesztői előszava szintén nagyon világosan rögzíti a maga érvényesíteni kívánt két szemléleti alapelvét. A megközelítés tárgya és tétje egyfelől az irodalmi nyelvhasználat változása, beleértve a benne implikált történeti-antropológiai szubjektumkonstrukciókat, másfelől azon történeti kultúrtechnikák formáinak a leírása, amelyek a produkció és a recepció közötti közvetítés feltételeit adják. A kető együtteséből áll össze az irodalmi írásmód és kommunikáció a címben is kiemelt történeti-poetológiai változásainak hatástörténeti leírása. Ennek a rendkívül mély önreflexiók mértékkel összeállított, szorosán összeillesztett és a kötetben mindvégig nagy koncentrátsággal érvényesített irodalomtudósi eszközkészletnek a teljes magyar irodalomtörténeti soron való, célt alig tévesztő működtetése különlegesen nagy értelmzési hozamú kézikönyvet eredményezett. A történeti poétikai felfogás persze már a strukturalista irodalomtudománnyal is jól összefért és Magyarországon is teremtett emlékezetes kutatói pályaszakaszokat,¹⁵ a tízszerzős munka azonban félreérthetetlenül posztstrukturalista módszertanú, és a poétikai helyett a poetológiára való fókuszálásának jegyei visszaigazolják ezeket az új érdekeltségeket termő átrendezéseket. Korántsem minden poétikai jegy poetologikus ugyanis, viszont minden poetológia poétikai téttel bír. Így az összegzés olyan irodalmi összetevőnek szenteli a figyelmét, amelynek reflexív, ugyanakkor távrolról sem normatív karaktere lehetőséget ad – a szintézis fogalmi és terminológiai rendszerét használva a leíráshoz – a létbe vetett individuum explicit önfelmutatásának kultúrtechnikai rögzítő és artikuláló eljárásokkal mediált textuális korpuszában az önmegfigyelés és az önigazolás közötti skálán elhelyezkedő szubjektumkonstrukciók egész sorának tanulmányozására. A kötet remek ötletek, erős tézisek gyűjteménye. A szóbeliség (Oralität) és az írásbeliség (Schriftlichkeit) közötti átlépés vizsgálatának régi tematikai terepe jelentősen megújítható a mediális kultúrtechnikák terminológiai lehetőségeivel újraartikulálva, amint az már a Pray-kódex halotti beszéde kapcsán megtörténik. Az írásba foglaltság (Schrifttum) különösen jelentős és tartós hatású jegyekkel egészül ki az ige mediáltságával számoló reformáció idején: a Heltai

14 *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung*, hg. Ernő KULCSÁR SZABÓ, Berlin etc., Walter de Gruyter, 2013.

15 A legdemonstratívabb példa talán: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

Gáspár kapcsán szóba hozott tekintélyes írás avagy írástekintély rövidesen olyan használati formákkal ötvöződik, amelyekben a már korábban megírt írásra való hivatkozás nem az immanencia, hanem a referencialitás karakterisztikumait működteti. A nyelvés az individuumszemlélet egymást átható volta jól látható az önismereti próbálkozás (Versuch zur Selbsterkenntnis) Bornemisza Péter kapcsán tárgyalt törekvésében. Nagy időtávot átölelő szintézisben feltétlenül szemléletet újító hatású erős értelmezés Vörösmarty életművét az én, továbbá a nemzeti és az egyetemes történelem nyelvi konstitúciójaként, Petőfiét a lírai én expanziójaként és megtöbbszöröződéseként, Vajdáét pedig a romantikus szubjektivitás érvényesülésének a nyelv uralhatatlanságának tapasztalata közelében megfogalmazott ironikus kritikájaként tárgyalni. A könyv egésze – mint a szerkesztő előszava is kiemeli – határozottan a modernségre teszi a hangsúlyt, a narratív résznek ezzel foglalkozó mintegy háromötödében járnak csúcsra az európai témákkal és horizontokkal való szoros érintkezést kiemelő gondolatmenetek. Felszabadító és megtermékenyítő Mikszáth kapcsán a multikulturalitásról, a huszadik század első harmadának prózája kapcsán polifon narrációs módok, a szimulatív és kauzális meg a metaforikus és diszkurzív egyidejűleg érvényesülő modusáról olvasni. A példák – szándékosan nem is a nyilvánvaló fő súlypont, a késő-modern költészet köréből válogatott példák – további szaporítása helyett inkább az érdemes kiemelésre, hogy a munkaközösség alkotása elkerülte a Wellek nyomán az előszóban felvillantott mindkét csapdát: ez az irodalomtörténet nem kultúrtörténet, hanem határozottan az irodalom története (vagy: nem úgy kultúrtörténet, hogy ne volna nagyon határozottan az irodalom története), és nyilvánvalóan csakugyan története az irodalomnak, nem pedig kritikai írásoknak az időindexekkel keveset kezdeni tudó gyűjteménye.

3. Sarokpontok

Az említett szakmai előzmények és párhuzamok nyilvánvalóan sokat adhatnak hozzá a tervezett új magyar irodalomtörténeti szintézis célképzetének meghatározásához és módszertani alapjainak körvonalazásához. A fent vázolt helyzetkép és testvér-vállalkozásaink ismeretében azonban mindenekelőtt azokat az elvi sarokpontokat szükséges rögzítenünk, amelyekből a megválasztandó szemléletet és módszertant illető döntéseknek és választásoknak következniük kell.

3.1. Az irodalomtudomány társadalmi elfogadottsága, tekintélye, presztízse tovább nem csökkenthető vagy rombolható, hatóköre tovább nem szűkíthető. Nagy múltú és hajdan nagy presztízsű diszciplínánk a sokrétű társadalmi és tömegkulturális folyamatok eredményeként, a súlytalanná válás nyilvánvaló tényei után immár a teljes térvésztes fenyegetésével szembesül. Küldetését, funkcióját, értelmét nyíltan kétségbe vonják, szakmai utánpótlását csaknem ellehetetlenítik, a társadalom számára való hasznosságát tagadják, érdekérvényesítő képességeit a közvetlen megtérülés kívánalmának támasztásával korlátozzák. E roncsoló folyamatok csakis akként állíthatók meg, ha az irodalomtudomány egységes erőt mutatva száll szembe velük. A hazai műhelyek, törekvések, irányzatok között feszülő, szemléleti különbségeken nyug-

vó, de gyakran csaknem feloldhatatlan személyi ellentétek által is tovább gerjesztett székértáborosodási folyamatot azonnal meg kell állítanunk. Elmúltak azok az idők, amikor egymás ellenében folytatott érvényesülési törekvéseinktől azt remélhettük, hogy az általunk képviselt szemléleti formák számára meghatározó szellemi befolyást, anyagi eszközöket, kutatási perspektívákat szerezhethetünk. A valamennyiünk számára együttesen rendelkezésre álló szellemi és anyagi hatókör mikroszkopikus tortája feletti hadakozás megszűnt jövőképet biztosítani képes érdekérvényesítési módozat lenni. Hatékonyak, célirányosnak tekinthető fellépést csakis új cél kitűzésétől remélhetünk, ami nem lehet kevesebb, mint az elveszített potenciál újbóli növekedésének beindítása. E cél elérése csakis együttes erővel véghezvitt, vállalt vállnak vető, összehangolt törekvésektől remélhető. E küzdelem sikerének minimális feltételeként a hazai irodalomtudománynak képesnek kell lennie közös diskurzustérben érintkezni is, és eredményeit a társadalom számára értelemmel teljes, előrevivő, elsajátításra és megfontolásra érdemes szellemi értékként felmutatni is. Az előbbi kívánalom teljesítése – megítélésünk szerint – természetes elvárás egy professzionális irodalomtudóssal szemben: nyilvánvaló, hogy egyikünk sincs birtokában az irodalomtudomány kizárólagos szemléleti formájaként és módszertanaként használatba vehető, üdvözítő diszciplináris paradigmának; nyilvánvaló, hogy igen eltérő szakmai iskoláink, irányzataink, hagyományaink mindegyikében találhatóak egyes korszakok, műformák, jelentésrétegek megközelítése tekintetében különösen megvilágító interpretációra képes eljárások; épp ezért nem vonhatjuk meg – pusztán platformjaink különbsége miatt – szakmai tisztületünk őszinte kifejezését az irodalom bármely részrendszerét elkötelezetten, intellektuális kíváncsisággal, egy reflektált eljárásrend érvényes keretei között, a nemzetközi tapasztalatokat rezonálva, a hazai anyagot tág kontextusban és minuciózus részleteiben egyaránt jól ismerve kutató kollégáinktól. A második kívánalom pedig többek között akként is parafrázálható, hogy a magyarországi irodalomtudománynak képesnek kell lennie a magyar irodalomtörténet szemléleti egészként átgondolt, praktikus célokra is alkalmas szintézisének a megírására. Az „elbeszélés nehézségei”-t, az irodalomtörténeti narráció lehetőségét vagy lehetetlenségét illető, szubtilis szakmai vitáink önmagukban (sajnos) nem alkalmasak arra, hogy a társadalom a hazai irodalomtudomány működtetésére fordított eszközök profitábilis megtérüléseként tekintszen rájuk mint az intézményrendszerünk fenntartását önmagában legitimálni képes hozamra. Hiszen – mondjuk – a villanszerelésnek éppígy megvannak a maga nehézségei: nem tudjuk, hogy hol futnak a vezetékek a falban, milyen anyagból vannak, hogyan méretezték és illesztették őket, használtak-e műanyag csövet a behúzásukhoz és így tovább, ennek ellenére a legteljesebb megütközéssel fogadnánk, ha a lakásunkba hívott szakember hosszan lamentálna a professzió nehézségeiről, majd a szerelés elvégzése, sőt megkísérlése nélkül kiállítaná a számlát és távozna.

3.2. Az irodalomtudomány autonómiája nem adható fel. Bármennyire erősen törekszünk praktikus felhasználásra is alkalmas szemléleti egész megalkotására, nyilvánvaló, hogy e produktum létrehozása során mindvégig csakis olyan módszereket használhatunk, amelyeket a mai irodalomtudományi közeg az adott funkcióban érvényes eljárásnak tekint. Világos szavakkal, a nyílt kártyák elvét követve meg kell tudnunk

fogalmazni azokat a korlátainkat, amelyeken túl az irodalomtudomány művelőjeként a rendelkezésünkre álló eszközkészletünkkel nem terjeszkedhetünk. Közösségi ideológiák elemeinek, értékrendi hívószavaknak az azonosításához, történetük leírásához, diakron és szinkron értelmezésükhöz az irodalomtudósoknak mindig is közük volt (lásd például Tarnai Andor magisztrális kisonográfiját a *Hungarus-tudat történetéről*¹⁶). Nem volt ritka eset az sem, hogy részt vettek kimunkálásukban is, ez azonban nem annyira az irodalomtudományos, sokkal inkább a közéleti munkásságuk részének tekinthető. Politikai tézisek igazolása, személyes közéleti preferenciák érvényesítése pedig semmiképpen sem lehet irodalomtudományi feladat. Amiként probléma lehet abból is, ha az irodalomtudomány szövetségesi rendszerét túlságosan tágra vonjuk. Sokan gondolják úgy, hogy a történeti horizontú humántudományok együttműködésében olyan tartalékok vannak, amelyek egyaránt járhatnak episztemikus hasznokkal és összehangolt érdekérvényesítési lehetőségekkel. Ebben kétségtelenül sok igazság van; nem véletlen, hogy az elmúlt időben megnövekedett az inter- vagy multidiszciplináris kutatások vonzereje, és ezek különösen alkalmasnak is bizonyultak kultúrantropológiai téteket is hordozó vizsgálatok, például a személyes és kollektív identitások, tudatformák, érvényesülési mintázatok nagy rendszereinek történeti feltárása és hasonlók alkalmával. Ugyanakkor világossá kell tenni, hogy az irodalomtudománynak mint sajátos episztemének egy bizonyos ponton bizonyosan a kellő határozottsággal kell tudnia megmutatni saját diszciplináris érdekeltiségeit, fogalmi és terminológiai rendszereit, eljárásrendjének érvényességi küszöbértékeit, a vizsgált összefüggések önelvű tagolására való képességét és készségét. Az irodalomtudomány által elvégzett és elvégezhető vizsgálatok célképzete és rendje nem válhat összemoshatóvá a társtudományok érdekeltiségeit artikuláló eljárásokéival. A történettudomány, a művészettörténet, a zenetörténet, a történeti folklorisztika és más tudományterületek felvetéseikkel, szempontjaikkal, adataikkal sok értékes anyagot tehetnek hozzá egy irodalomtörténész korszakismeretéhez, de már tapasztalatai megnevezésében sem szükséges egyneműsége törekednie velük, még kevésbé a következtetései levonásában. Nagyon is lehetséges például, hogy a korszakküszöbök megállapításában egészen más kronológiát állítson fel egy művészet- és egy irodalomtörténész.¹⁷ A képzőművészet vizuális és az irodalom verbális-textuális jellege éppen eléggé különbözik ahhoz, hogy egészen eltérő mediális valóságtapasztalatokon át egészen különbözőképpen összetevődő, eltérő temporalitásokban különböző dinamikával mozgó humán alrendszerket képezzen, ezek értelmezésében pedig eltérő belátásokat kényszerítsen ki. Ha nem így volna, bármikor megkérdőjelezhetné az irodalomtörténész illetékességét vagy egy, az övénel érvényesebb valóságleírásra magát felhatalmazottnak tudó társtudomány, vagy egy valamiféle, magát az esztétikum specifikus történeti horizontjai fölé rendelő, a történelmi létbe vetettség minden empirikus tapasztalatát birtokolni vélő és abban

16 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

17 Vö. BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Hel, 55(2009), 201–225, 224–225.

a történelmi napirend ontológiai bizonyosságával eligazodó teleologikus rendszerező eszme. Egy ilyen uralmi viszony természetesen elfogadhatatlan, sőt az is állítható, hogy amikor például egy vers és egy festmény rokonnak érzékelt művészeti jegyeinek megnevezését végezzük el, a minősítések bármelyikét legalább az egyik alkotás vonatkozásában legfeljebb metaforizációként érthetjük. (Természetesen külön mérlegelést kívánnak azok az esetek, amikor a költő és a képzőművész azonos személy, vagy az alkotások között valami másfajta genetikus viszony – a törekvéseknek teret adó közös műhely, recepciós-rezonáló kapcsolat stb. – is kirajzolódik.)

Az irodalomtudomány módszertani autonómiájának az általa tanulmányozott jelenségek textuális természete jelenti a megkerülhetetlen alapját. Az elmúlt évtizedek során a filológia és a textológia nemzetközi diskurzusa jelentős szemléleti és módszertani megújulást ért meg. Az ortodox (lachmanniánus) textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását explicitté tevő, az interpretatív döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, ezzel párhuzamosan programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” kívánalma. Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely transzparens műveletekkel egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tisztán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyasféle zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait torzítás nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezetségeit, amelyek maguk is kontaminálják, torzítják az általa közvetített szövegeket. Az ilyen filológia így nem reflektálja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel, az általa elvégzett szöveggondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás. A nemzetközi filológiaelmélet meghatározó folyamataira az elmúlt évtizedben a hazai textológiai gyakorlat is figyelemre méltó aktivitással reagált. A kritikai szövegkiadásokra vonatkozó korábbi textológiai szabályozás uniformizáló előírásrendszere helyett a Textológiai Munkabizottság 2004-ben elfogadott dokumentuma¹⁸ az alapelvekre koncentrált; nem a tartalom és a módszerek szabályozására törekszik, hanem olyan viszonyítási pontot ad, amelyhez képest minden kiadás a maga egyedi problémái szerint határozhatja meg magát. A benne megfogalmazott minimumkövetelmények nem az egyes textológiai irányzatok, hanem a szakszerű tudományosság és a dilettantizmus közé húznak határvonalat. A munkabizottság 2011–2013 között miskolci helyszínnel három konferenciából álló sorozatot rendezett,¹⁹ amelyek együttesen – a magyarorszá-

18 [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 85(2004), 328–330.

19 Az első konferencia előadásai: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

gi textológia történetében első ízben – a teljesség igényével, rendszeresen tekintették át a hazai textológiai munkát, mérlegelték az elmúlt évtizedek szövegkiadásainak reflektált vagy öntudatlan tudományelméleti pozícióit, tudománytörténeti helyét, filológiai elveik korszerűségét, következetességét, valamint azokat az újabb irodalomelméleti és kultúratudományi megfontolásokat, amelyeknek szerepük van vagy szerepük kellene legyen filológiai elméletünk és gyakorlatunk 21. századi újrapozicionálásában. A hazai filológiai és textológiai gondolkodás paradigmátikus megújulása és az ezeket az elveket érvényesítő textológiai gyakorlatunk az egyik feltétele és – immár – alapja irodalomtörténeti szintézisünk megvalósításának; a nem időindex nélküli megalapozóként manifesztálódó, hanem dialogikus viszonyokban álló textológia jelenti az egyik felmutatható és felmutatásra érdemes metszetét a korábbi és a jelenkori értelmezői közösségek által megformált folyamatos diszkusszív hagyomány elbeszélhetőségének.²⁰ Párhuzamosan egyébként azzal, ahogyan ma már a kánonrendek bármiféle átalakításának igényét is egyértelműen olyan előfeltételekhez köthetjük, amelyek filológiai természetű tennivalók elvégzését kívánják meg.²¹

4. Új szintézis felé

A sarokpontok világos kijelölése után itt az ideje rátérni a tervezett szintézisünkhöz választandó látószög és célképzet kérdéseire.²² A bemutatott vállalkozások bármelyikéből levonhattuk azt a tanulságot, hogy még egy nagy kollektív kezdeményezés sem lehet képes az irodalomtudomány elméleti repertoárjában és gyakorlati megoldásaiban megmutatkozó kivételes gazdagság maradéktalan birtokbavételére, de regisztrálhattuk azt is, hogy sikerességének feltétele nem is egy efféle, megvalósíthatatlan extenzív totalitás. Kötelező kívánalmak viszont a megalapozó választások és döntések reflektált

20 BENE Sándor, *Filológia és hungarológia = Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban: A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, Tendencies and Research in the International Hungarian Studies: The First Twenty Years of the Jyväskylä University's Hungarian Studies Program*, szerk. FENYVESI Kristóf, TUOMO LAHDELMA, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Hungarian Studies, 2013 (Spectrum Hungarologicum, 7), 93–105.

21 SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*, Alf, 64(2013)/3, 63–70.

22 A következő gondolatmenet sokat merít Bene Sándor és Hites Sándor a szintézis előkészítő munkálatai során a régiség, illetve a 19. század tárgyában írott, kéziratoss tervezeteiből. Köszönet mindkettejüknek a rendkívül gondolatgazdag felvetéseikért és a személyes konzultációkért! Az Irodalomtudományi Intézetben 2014 őszén megrendezett értekezletek hatására a modernség tárgyában Angyalosi Gergely, Kappanyos András és Veres András készített ugyancsak kéziratoss koncepcióvázlatot, majd arra többen írásban reflektáltak. Ezeket a megélenkült eszmecseréket ugyancsak nagy haszonnal lehetett itt kiaknázni, köszönet értük! – Mire az olvasó a gondolatmenet e pontjához érkezett, már bizonyosan világos a számára: a *szintézis* szó minden alkalommal számos nyelv- és elmefilozófiai, ismeret- és kommunikációelméleti megfontolás által korlátozott értelemben szerepel – mert csak akként szerepelhet – a szövegben. E megszorításokat – az egyes helyeken való ismételt nyomtatékosításuk nélkül is – figyelembe kell venni a tervezett munka érvényességi modalitásával kapcsolatban.

volta, valamint a mellettük szóló argumentumok kifejtésére való képesség és készség (mégpedig a legitim szakmai készletben megfogalmazódott álláspontok köréből). E két kívánalom már érvényes narrációt eredményez, sikeressé viszont csak egy harmadikkal együtt válhat az elgondolásunk: akkor, ha a felvállalt eljárásrend nagy megtermekenyítő hozammal működtethető, vagyis ha részletgazdag deskripcióra alkalmas, interpretációs lehetőségeket megnyitó, új kontextusok felvázolására késztető, revelatív belátásokat eredményez. Ezt persze úgy is kell érteni: ebben az esetben sem lehetséges – valószínűleg már sohasem lesz többé az – a magyar irodalom történetének megírására vállalkozni, hanem csakis a magyar irodalom egy történetének a megírására. Nem célunk bizonyítani, hogy az általunk választott látószög bármilyen szempontból magasabb rendű vagy inkább kielégítő volna bármely másiknál, hanem csupán annak a belátására számítunk, hogy tervünk kollektív munkaformában reálisan teljesíthető; hogy nagyobb szabású annál, mint amit individuális erőfeszítésektől lehetne remélni; és hogy elvégzésre érdemesnek ígérkezik.

A bármely megközelítés vagy módszer kizárólagosságába vetett hit megkérdőjelezése természetesen karöltve jár a bármiféle teleológiának alárendelt, üdvtörténeti elrendezésű narrációtól való feltétlen tartózkodással. Ugyanakkor a teleológiának mégis jelentős szerepet szánunk az elkészítendő munkában. Nem a mai irodalomtudós professzionalisták ilyen vagy olyan teleologikus értelmezéseinek kívánunk teret engedni, vagyis szilárdan hisszük, hogy a teleológiának semmi szerepe sem lehet a feldolgozás módszerében. A feldolgozás tárgyaként azonban a munka koherenciáját biztosítani képes egyik legfontosabb tényezőként nevezhetjük meg. Nézetünk szerint az irodalmat illető teleologikus elgondolások, képzetek története nélkül az irodalom története megírhatatlan. Amiképpen a jelenkor irodalomtudományi elgondolásainak elhatárolásában és a kapcsolati hálózataik közötti eligazodásban eminens szerepe van a célképzetekre irányuló reflexiónak, úgy az elmúlt időkben az irodalomról folytatott gondolkodás terepe is hasonlóan tagoltnak, diffúznak, széttartónak, differenciáltnak gondolható el, s a törekvések megnevezésében, elhatárolásában, dinamikájuk leírásában a nyíltan kimondott vagy implikált célképzeteknek megkerülhetetlen a jelentőségük. A nézőpontok lokalizálásával, argumentumrendjük analízisével bizonyos értelemben a mai irodalomtudományi mezőny hol csupán analóg törekvésekkel, hol szervesebb, genetikus kapcsolatokkal is idekapcsolható rokonai és előzményei írhatóak le. Ha egyetlen fókuszpontot lehetne csupán megneveznünk a szintetizáló munka elvégzésétől remélt előrelépés és önmegértés jellemzőjeként, bizonyosan épp ez volna az: megérteni és működésmódjaiban jellemezni azt az irodalomnak nevezett, különös jelenségrendszer, ami ilyen páratlan intenzitású felszólító erővel húzza maga köré a legmélyebb egzisztenciális tétet elnyerő, a norma és a normasértés, az üdv és a kárhozat, a saját identitás és a másik, az azonosulás és a tagadás kategóriáivá kiélezett emberi értelmező műveleteket. Kevés vagy éppen alig valami tartja össze ezt a diskurzusteret, ha az egyes irányok által érvényesnek tekintett fogalmak, terminusok, értékrendek, eszmei összetevők, kánoni szereplők, módszerek vagy akár a megközelítésre érdemesnek tartott szövegkorpusz olyannyira különböző készleteire tekintünk. Egyetlen dolog van, amit standard és hatalmas erejű összetartó erőként megnevezhetünk: mégpedig éppen

az, hogy minden szólam ugyanazon diskurzustérhez való hozzászólásként, ugyanazon diszciplináris tér – mégpedig a többiekénél autentikusabb – megművelőjeként érti önmagát, ugyanahhoz a diszkusszív hagyományhoz való hozzáépítésként igyekszik önmaga felé téríteni a figyelmet. E hagyományhoz kapcsolódásuk korántsem jelenti azt, hogy a hagyományt egységesnek tekintenék: értelmező műveleteiket épp a hagyomány egy részének integrálásával, más részének elvetésével végzik. Alig van más egység ebben a hagyományban, mint az, hogy a beléje lépők egy nem megkérdőjelezett, hanem általuk is fenntartott, létükhöz nélkülözhetetlen hagyomány hovatartozásán, értelmezésének hangsúlyain vitatkoznak és osztozkodnak. Eltérő célképzeteik vajmi keveset érnének és vajmi keveset valósíthatnának meg, ha nem az értelmezéseknek teret adó közös hagyománynak kívánnának új irányokat szabni általuk.

A végtelen gazdagság, az értelmezői irányoknak felmérhetetlen számú kombinációkban való ötvöződése persze igencsak megnehezíti a közöttük való tájékozódást, történetük, kiterjedésük, hatáspotenciáljuk dinamikájának mérlegelését. Legalább kronológiai rétegeik megkülönböztetésével meg kell próbálkoznunk ahhoz, hogy eredetüket, a kimunkálásukkor általuk betölteni kívánt funkciókat leírassuk. Különböző kiindulási pontokhoz igazodó nagy rendszereik megkülönböztetésére számos megvilágító erejű kezelési mód kialakult az európai és az angolszász eljárásrendekben. A reneszánsz kialakulásakor például nyilvánvaló fordulat jelölhető meg az időképzetek tekintetében: a korábban megszakítatlan láncolatként, reflektálatlanul kezelt időfolyamat helyett ekkor jelent meg az időbeli távolság képzete, célként tételeződött a különbség áthidalása, ami több nemzedéknyi európai tudós számára adott feladatot is, episztémét is a klasszikus antikvitás szövegtörzsével való reflektált viszony kialakításának nagy humanista projektuma formájában.²³ A nemzetközi mezőnyben ma sem lebecsülhető hatású az a koncepció, amely oly nagy jelentőséget tulajdonít ennek az eszmei folyamatnak és oly egységesnek ítéli azt, hogy elfogadja a reneszánsz terminusnak olyan használatát, amely még a 16–17. századot is felöleli, és ezek helyett a 18. századra és a 18–19. század fordulójára alkalmazná a modernitást nyitó kora újkor fogalmát.²⁴ Ugyanez a felfogás egyébként ezzel a meghosszabbított reneszánszsal mint a középkorból szervesen kifejlődő, azt lezáró periódussal számol, vagyis szerinte a felvilágosodás, majd az industrializáció és az urbanizáció társadalmi folyamatai lesznek azok, amelyek először teremtenek új, a korábbit felváltó és attól gyökeresen különbözni kezdő műveltségszerkezetet.²⁵

Bár e radikális korszakolási koncepció minden elemével nem értünk egyet, a 18–19. század fordulójának nézetünk szerint is megkülönböztetett fontossága van, noha helyesebbnek tartjuk olyan belátások segítségével végezni el a célképzetes gondolkodás történetének korszakoló leírását, amelyek fokozottabb mértékben támaszkodnak a

23 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia...*, i. m., 13–51.

24 JOHN MONFASANI, *A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza*, ford. DOBOZY NÓRA, *Hel*, 55(2009), 183–200.

25 VÖ. PETER BURKE, *Koraújkor?*, ford. SZENTPÉTERI MÁRTON, *Obeliscus: A Koraújkor Folyóirata*, 1(2014)/1, 13–21, 21.

textuális jelenségekre vonatkozó le- és előíró fogalmi keret egykorú, maguk a szerzői funkciót gyakorló alkotók által is belátható rendszereire. Az irodalomról való gondolkodás európai története mindig is megpróbálta nagyobb csoportokba, célképzeti alapelvekbe rendezni a szövegek által teljesített vagy a tőlük teljesíteni remélt hatásfunkciókat. Ismeretes a klasszikus antik retorikaelméleti gondolkodás hármass célképzeti rendszere, a *docere, movere, delectare* hatásfunkcióiban a totális szöveguniverzum bármely pozícióját elfoglaló textuális jelenség leírására és értelmezésére megteremtett keret. E funkcionális beosztás bizonyos összefüggést mutat ugyan a műnemelméleti gondolkodás három alapvető kategóriájával (*genus iudiciale, genus deliberativum, genus demonstrativum*), ám az efféle csoportosítási kísérletek végső soron inkább azt teszik felismerhetővé, hogy tiszta esetek rendkívül ritkán fordulnak elő, az egyedi szövegek leírására legtöbbször a műnemre és a hatásfunkcióra vonatkozó belátásokat célirányosan ötvözni képes *genus mixtum* bizonyul igazán alkalmasnak. Legalább Tacitus *Dialogus de oratoribus*a óta az is belátható, hogy összefüggés mutatkozik a társas kommunikációnak teret adó mindenkori állam politikai berendezkedése és intézményrendszere meg a *docere* és a *delectare* hatásfunkciói számára – egymás rovására – rendelkezésre álló kiterjedtségi mérték között. Hasonló összefüggést állapíthatunk meg az egy-egy korszakot meghatározó eszmei összetevők és a kommunikatív hatásfunkciók között. Úgy tűnik például, hogy a reformációt követően a protestáns felekezetek számára oly fontossá válnak a kommunikációs célokat szövegszerű megalkotottságukban teljesítő jelenségek intellektuális-rationális-dogmatikus funkciói, hogy a klasszikus antik műnemi rendszert – először és egyetlenként a retorikaelmélet történetében – egy negyedik kategóriával, a *genus didascalicum*éval tartják szükségesnek kiegészíteni.²⁶ Ugyanez időszak katolikus célképzeti tételezéseiben viszont a *docere* kívánalma legfeljebb járulékos és instrumentális szerepű; elsődleges fontosságot a *genus deliberativum*nak tulajdonítanak, amely a *movere* feladatát hivatott ellátni, mindenekelőtt az erkölcsi és gyakorlati életvezetési vonatkozások tekintetében.²⁷ A két felfogás mögött nyilvánvalóan eltérő a nyelvfilozófiai háttér is: a nyelvet a rationális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista és a kizárólag nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezése is igen különböző szemléleti rendszerekben állanak. Közös bennük ugyanakkor, hogy mindkét kommunikációs eszmény egy szubsztanciális jellegű, a textuális megfogalmazáshoz képest feltétlenül előidejű, külső instancia hatékony képviselőjében látja végső teloszát. Felettlőbb érdekes, hogy a felvilágosodásként megnevezhető jelenségcsoport a rationális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljéhez kapcsolódik majd, ezzel egyidejűleg azonban a poétikai, majd az esztétikai gondolkodásban olyan változások mennek végbe, amelyek épp a nyelv analitikus működésének meghaladásában, a

26 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig...*, i. m., 217–227.

27 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 106–113.

szöveg bármely külső szubsztanciától való leválásában, önelvű saját instanciaként való fellépésében körvonalazzák saját irodalmi eszményeiket.

Alapvetően ezekre az irodalmi reflexió közegében kialakult belátásokra támaszkodva, a magyar irodalomról való célképzetes gondolkodás történetében – akárcsak az európai irodalmak esetében – két egymástól paradigmaticusan elkülönülő, egymást váltó alrendszer figyelhető meg. Ezek a legtöbb nemzet irodalmában időben igen közel, a 18–19. század fordulóján, a 19. század első harmadában váltották egymást. A szintézis leendő olvasója minden bizonnyal járatosabb a 19–20. századi irodalmiságot meghatározó szépirodalmi, autonóm irodalmi, belletrisztikai paradigmában, amelynek kulcsfogalmai az alkotó részéről az eredetiség, a személyesség, a különleges, ihletett pillanatban való, racionális fogalmi keretek között meg sem ragadható, sok érzelmi összetevőt és képzelőerőt megmozdító alkotási folyamat, a befogadó részéről az újdonság, érdekesség kielégítésének vágya, az érzelmi azonosulás, a katartikus átélés vagy az önfelelt szórakozás, az egész irodalmi kommunikációs folyamatban pedig a nem-intellektuális, ezért taníthatatlan, csak beleéléssel megszereshető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismerés, a nem-fogalmi megismerő lélekrészek (affektivitás, emocionalitás) kitüntetett szerepe. Ez a fajta irodalmiság élesen elkülönül a nyelvhasználat többi, nem-irodalmi formáitól, műfajaitól, üzeneteitől és alkalmazaitól, így éles határvonal húzható pl. tudományos-szakirodalmi és szépirodalmi szövegek között. A 19. század előtti irodalom lényegében másfajta természetű, gyökeresen más paradigmában álló irodalmiságot testesít meg. A romantikus és posztromantikus irodalmi produkció értékcentrumában kitüntetett originalitással szemben a magyar irodalom történetének a 18. századig tartó szakaszában a tanítható és elsajátítható, általános érvényű kompetenciák játszottak nagyobb szerepet. A különleges, ihletett és felemelő pillanatok helyett a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való megfelelés, az autonóm igazságfogalom helyett külső instanciák instrumentumkénti közvetítése, az eredetiség helyett a felismerés asszociációs szemantikai mezőit megmozgató imitáció és adaptáció, az esztétikai öncél helyett a pragmatikus kiaknázás határozták meg ennek az irodalomnak a tömeges mindennapjait.

Ennek az egyszeri, ám túlbecsülhetetlen jelentőségű irodalmi célképzeti paradigmaváltásnak a leírása a tervezett szintézis egyik alapvető szemléleti kulcstényezője. A paradigmaváltást megelőző közel nyolc évszázadnyi időszakkal a *régiség* irodalmát tárgyaló első kötet foglalkozik. E korszakfogalom komplementere a második és a harmadik kötetben kifejtésre kerülő *modernség* fogalma, amely értelmezésünkben a 19. század jelentős hányada és a 20. század magyar irodalomtörténetének együttes megnevezésére szolgáló – természetesen nem homogén fogalmat jelölő és nem értékfogalomként használt – terminus. A régiség és a modernség korszaka közé természetesen nem húzható éles határ, épp ellenkezőleg: a 18. század végét és a 19. század első felét a két paradigma huzamosabb együttélése jellemzi, amelynek során gyengülő és felerősödő, centrálissá váló és perifériára szoruló, elágazó és összeolvadó, párhuzamosan futó, közeledő és távolodó, elhaló és nagy virulenciával dinamizálódó folyamatok több évtizedes jelenségei jelzik azt az átrendeződést, irány- és súlypontváltozást, ahogyan az irodalmi rendszerek közötti átalakulás végbemegy. A társadalomtörténeti szempontból

értelmezhető, elsődlegesen politikai eszközökkel kezdeményezett modernizációs törekvéseket ráadásul világosan el kell választanunk a kulturális és irodalmi modernség jelenségcsoportjától. A figyelmen kívül nem hagyható nemzetközi fogalomtörténeti értelmezések arra figyelmeztetnek, hogy az irodalmi modernség egyik katalizáló tényezője épp a társadalmi modernizáció ellentmondásos voltára tett reflexiókban vagy kritikában ragadható meg, értelemszerűen tehát a társadalmi modernizáció előrehaladottabb, megtapasztalható és előnytelen oldalait is megmutató foka szükséges hozzá. Okunk van azonban azt gondolni, hogy az industrializáció, a technológiai modernizáció, a kapitalizáció és a kommercializáció, továbbá az ezekből előálló demográfiai jelenségek, mindenekelőtt az urbanizáció Magyarországon a nyugat-európai történésekhez képest feltétlenül jelentős fáziskéséssel jelentkező folyamatai az irodalmi modernség értelmezésében is különbségeket hoznak a felszínre. A 19. század eleji modernizációs (politikai és társadalmi) törekvések egyik kulcsfogalma, a nemzeti elvű művelődés a latint 1844-ig államnyelvként használó, egyebekben pedig egy németajkú birodalomba intranzigens – többek között oktatáspolitikai (és a maguk idejében szintén modernizációsnak nevezhető) – eszközökkel beilleszteni kívánt Magyarországon rendkívüli sebességgel válik az irodalmi folyamatok irányaira nézve konstitutívává, gyorsítva és radikalizálva a régiség (ebből a szempontból: kozmopolita) kereteinek megbontását. Így a nemzeti elvű modernizáció a kultúra, ezen belül az irodalom egy olyan, radikális újjátásként, a régiség elveinek gyökeres meghaladásaként leírható és mindehhez adekvát intézményeket is megteremtő rendszerével párhuzamosan hódít teret, amelytől semmi okunk megtagadni, hogy maga is az irodalmi modernségnek egy szakaszaként, mégpedig a majd az ugyanezen modernizációt immár problémaként észlelő, esztétizáló modernség előtti válfajaként volna megnevezhető. A második és harmadik kötet közötti szimbolikus tagolásra a kultúra egészét átható millenniumi megemlékezéseket tartjuk alkalmasnak, éppen mint az esztétizáló modernség előtti, 19. századi szemléleti formákat reprezentatív módon totalizáló, ugyanakkor kiüresedtségüket és folytathatatlanságukat is visszavonhatatlanul leleplező jelenségcsoportot. Annak a közbeszédet mélyen átítató tematizáló hatásnak, amely az ekkor megmutakozó csoportképletek és a minden korábbinál explicitebben kivehető intenciók mérlegelése körül kibontakozott, az egyik, erőteljes és dinamikus ága a már korábban is jelentkező alternatív elgondolásokat a következő évtized során látványos változásokat elindítani képes erejűvé transzformálta és – továbbra is a modernség korszakán belül – új irodalmi (alkotói) igényeket és (befogadói) elvárásokat generált.

4.1. A régiség nagy korszakának adekvát átfogó kerete a *litterae* irodalomfogalma, vagyis a nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, így tehát a szövegszerűen létrehozott művekben egyetemlegesen érvényesülő közös nyelvi-irodalmi kompetencia működtetését jelentő alkotásmód. Ennek az irodalomfogalomnak az eszménykijelölő és az értelmező műveletei meghatározóan a retorikai stúdiumok körében jutnak kifejezésre.

Amint a műnemekről és a hatásfunkciókról adott fenti áttekintés is mutatja, a régiség kiváló irodalomtörténeti szintézise volna elkészíthető retorikatörténeti alapokon, beleértve a teoretikusan artikulált, a mintakénti követésre felkínált és a tényleges gya-

korlatban alkalmazott normák változásainak tartalmát és formát egyaránt meghatározó érvényesülését. Szintézisünkben mégsem ezt tervezzük. Döntésünk alapvető oka az, hogy a régiség *litterae*-típusú irodalma diffúz funkcióintegrációban tart nemcsak irodalomtörténeti, hanem historiográfiai, jogtörténeti, tudománytörténeti, filozófia- és teológiatörténeti tanulmányozásra méltó összetevőket is, vagyis eszmetörténeti vizsgálata is elengedhetetlen. Természetesen eljátszhatnánk a gondolattal, hogy ezeknek a vonatkozásoknak a tárgyalását átengedjük a megfelelő szakmák tudománytörténeti érdekeltséget fenntartó specialistái számára, mondván, hogy például a filozófiai művekkel vagy egyáltalán a filozófiai vonatkozásokkal való elszámolás egy készülő filozófiatörténeti szintézis feladata. Egy ilyen döntéssel azonban kétszeresen is semmibe vennénk a *litterae* szövegtörzskében artikulálódó hermeneutikai felszólítást. Először is el kellene tekintenünk attól, hogy a diffúz funkcióintegráció képlékeny állapotában lévő rendszer autopoétikus karakterjegyei is éppily mérvű integráltságban tartalmaznak irodalmi és a szakstúdiumra reflektáló összetevőket. Másrészt, az utóidejű szemlélő pillantásával meg kell állapítanunk, hogy a *litterae* az általa autopoétikus kódolásban belátható önreflexív, meta-irodalmi hivatkozásokat messze meghaladó mértékben ráutalt a diszciplínák együttes szemléletére. Az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatához nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak (grammatika, retorika, poétika) területén belül található gondolatkörök szükségesek, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezései és megállapításai is; egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája pedig, megfordítva, nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti meglátásainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő. Ezt a kettős felismerést – az egyébként tágabb szemléleti keretként megjelölhető (nemzetközi és hazai) kommunikatív alapelvű irodalomtudományi irányzatoktól nem függetlenül – a történeti kommunikációelmélet néven kidolgozott és alkalmazásba vett hazai szemlélet és módszertan fogalmazta meg,²⁸ így kézenfekvő

28 A következő összeállítás nem a történeti kommunikációelmélet alkalmazásának példáit sorolja, hanem csakis a felfogás keletkezéséről tudománytörténeti megállapításokat tevő tanulmányokból válogat: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995), 561–576; KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284; BENE SÁNDOR, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell*, ItK, 105(2001), 285–315; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES ANDRÁS, társszerk. BEZECZKY GÁBOR, VARGA LÁSZLÓ, Bp., Gondolat, 2004, 161–168; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Vallától Wittgensteinig (és vissza?): A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás = Régi az újban*, szerk. BENE SÁNDOR, KECSKEMÉTI GÁBOR, Helikon, 51(2005)/3, 309–324; KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szöveg, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 15–28; KECSKEMÉTI GÁBOR, *A régiség irodalomtörténetének vizsgálati elveiről*, Alf, 63(2012)/3, 60–67. Az áttekintések alapvető megállapítása, hogy Tarnai Andor szemléleti alapelveket meghatározó – a nemzetközi párhuzamokat e tekintetben messze megelőző – reflexiói megkerülhetetlen fontosságúak voltak a történeti kommunikációelmélet és annak módszertana kialakításához. E régi belátást most azzal kell kiegészítenünk, hogy Németh G. Béla kritikátörténeti korszak-monográfiája szintén tartalmazott olyan felismeréseket, amelyek a

választás, hogy a régiség szintézisének megírásában ez a szemlélet kapjon meghatározó szerepet.²⁹ A retorikatörténeti-poétikatörténeti és az eszmetörténeti megközelítésmód együttesében megvalósuló szemlélet alkalmazása azzal – a tervezett szintézis egész első kötetét messzemenően érintő – következménnyel jár, hogy a *litterae* tematikai-tárgyi egésze részben nyelvi, részben irodalmi konstrukcióként válik szemlélhetővé. Ez az, ami miatt nagy módszertani biztonsággal visszautasíthatjuk azt a gyanút, hogy nem a régi magyar irodalom, hanem a régi magyar művelődéstörténet megírására készülne. Ezzel szemben arról van szó, hogy egyrészt a tágan értett művelődési folyamatok és intézmények története inherens, elválaszthatatlan ingredienciája az önreflexív irodalmi mezőnek, másrészt az önreflexió referenciasémái, alakzatai messzemenően konstitutívak a *litterae* többi tematikai mezőjének működtetésében, azok jelentős részben nyelvi és fikciós produktumok.

A *litterae* fogalmi egységében figyelemmel kísért irodalmi kommunikáció tematikus mezőinek, makroterepeinek a régiség irodalmának tagolására felhasználni kívánt csoportjairól egyebütt már kifejtettük véleményünket,³⁰ e megfontolásokat itt részletesen nem ismételjük meg, csak a levezetés végeredményét rögzítjük. Az a kommunikáció, amelyet az emberek az Istennel illetőleg az Istenről, egymással illetőleg egymásról, a világgal illetőleg a világról, az időről illetőleg az emlékezetéről, valamint magáról a kommunikációról, a megnyilatkozásokról és azok módszeréről folytatnak, ezen az öt terepen összesen hatféle diskurzuscsoportot tesz elkülöníthetővé: a vallásos irodalom, a politikai és jogi irodalom, az egyéniségtörténet-érzelemtörténet-társasmorál gondolkörében mozgó irodalom, a tudományos irodalom, a történeti irodalom valamint a metairrodalmi irodalom tematikus makroterepeit, a maguk sajátos, tartalmi és formai vizsgálatra egyaránt érdemes műfaji rendszereivel, szocializációs intézményeivel, olvasási és befogadási szokásaival, mediális meghatározottságaival. A tematikus mezők kiterjedése, a bennük megmozduló intellektuális tömeg aránya, kidolgozottságuk és artikuláltságuk mértéke természetesen egyáltalán nem statikus, hanem folyamatosan változik; nyilvánvaló például, hogy a teológiai mező súlya hosszú távon csökken, a metairrodalmi reflexióké pedig részint növekszik, részint új, időbeli dimenzióhoz jut. Az egy-egy mezőben kidolgozott szövegek – úgy is, mint tartalmi panelek, mint szemléleti formák, mint megfogalmazási minták – bármely más mezőbe átcsúszhatnak, ott

---

legsorosabb párhuzamba állíthatók a kritikátörténeti könyvsorozat néhai szerkesztőjének felfogásával: „[...] a kritika szakmák közti jelenség, tudományágak közti műfaj, tudatkategoriák közti jelenség, intermediális, interdiszciplináris, interkategoriális világ. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika. [...] A művek sok tényezőjű értelmezése és értékelése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika, majd pedig egyéb ágazatok területén összegeződik, s alakul át esztétikaivá. Ez a második mozzanat, az esztétikai értéként való felmutatás azonban egyes kritikai irányzatoknál háttérbe is szorulhat, vagy egészen ki is hullhat az értelmezés és értékelés szempontjai közül...” NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtudomány és Kritika), 14–15. (Nagyon köszönöm Dávidházi Péternek, hogy a fontos szöveghelyre felhívta a figyelmemet.)

29 BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Lit, 32(2006), 238–251.

30 BENE–KECSKEMÉTI, *Javaslatok egy új irodalomtörténet... i. m.*, 209–212.

sajátos alkalmazásba vehetők, vagyis direkt használatuk mellett indirekt felhasználásuk is termékeny szemiózis forrása lehet.³¹

A jelen alkalommal csupán az „egyéniségtörténet, érzelemtörténet, társasmorál” címet viselő tematikus makrotérről, vagyis az individuumszemléleti narrációról kívánunk néhány észrevételt tenni. E fejezetek tárgya nem az általában vett biográfiai „én”, hanem az irodalom, az írás közvettségében, mediális helyzetben kidolgozható, létrejövő fikciós én-formák, a szubjektum imitált és imitációra felkínált modelljei, a sajátosan irodalmi szerepfelfogások, én-reprezentációk jellegzetes műfajai és témái. A szöveggel együtt és csakis a szövegben, a szöveg révén megépíthető én mintázatai ezek, az identitás artikulálására és követésre alkalmas mintaként való felmutatására is szánva. A textuskomponálástól elválaszthatatlan az énépítés, ugyanakkor az énépítés és énrevelés csakis textuális lehet: nem egy létező artikulációs mező birtokbavételéről, hanem egy sosem létezett artikulációs mező megalkotásáról van szó. A textuális énépítés világ- és önszemléleti módként, referenciakeretként és irodalomalkotási konvencióként is működik. Vagyis ez a terep a legkevésbé sem pszichológiai kérdéseket feszeget, nem a szerzői lélektan, az elme kognitív funkcióinak és összeszervezettségüknek a mértéke a vizsgálat tárgya. Ha létezik irodalmat alkotó, irodalmi rendszert alkotó, sőt irodalmi közönséget és recepciók módozatokat alkotó összetevője az irodalmi történésnek, hát ezek az individuum-megképző produktumok mind ilyenek, az irodalomtörténeti narráció nagyban gazdagodik a temporális jellegzetességeikre tett reflexiókkal, az irodalomelméleti diskurzustér kitüntetett fontosságú útjelzői között van a helyük.

Az így felfogott individuumszemléleti narrációban természetesen a kiemelkedő fontosságú szerzőkről írott portréfejezeteknek is helyük van. Életművük egyes, tematikusan elhelyezhető részletei a többi tematikus terepen, vagyis a feldolgozás különböző egységeiben nyerne kifejtést, az életművet egységessé szervező, részint már a szerző pozíciójából is belátható eszmei és énszemléleti-énreveláló, részint a számára a kanonikus recepcióban juttatott és szándékától függetlenül intézményesült összetevőket azonban összegzett formában is fel kívánjuk mutatni. A portréba a biográfiai tények áttekintését is beleértjük. Lehet példát találni arra, hogy az életrajzi esetlegességek világát egyes szintézisek leválasztják az irodalomtörténeti narrációtól, és vagy lábjegyzetbe, vagy függelékként közölt betűrendes kislexikonba különítik el. Nézetünk szerint azonban az életrajzok számos ténye társadalomtörténeti vagy történeti tudásszociológiai értelemben tipizálható, rétegek, törekvések, tájékozódási irányok, irányzatok, csoportképző motivációk, generációs jellegzetességek fejthetők ki belőlük.³² Ezeknek az

31 BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702; BENE Sándor, *Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra) = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, I, 11–34; BENE Sándor, *Searle, Vico, Patrizi: A történeti pragmatika esélye = Régi az újban...*, i. m., 239–278; BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle, 19(2007)/1, 50–64.

32 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni = Értelmiségi*

összefüggéseknek az értelemadásban felhasználható, tartalmas volta komoly interpretációs lehetőség; a szerző számára recipiálásra rendelkezésre álló, birtokba vehető, intellektuális és emocionális összetevőket is tartalmazó énformák készletét a narráció egyik meghatározó kereteként lehet tekinteni.

Nagyobbrészt az egyéniségtörténet, érzelemtörténet, társasmorál makroterepén lesznek leírhatóak azok a jelenségek is, amelyek a régiség alapvetően imitációelvű irodalmán belül a legnagyobb autonómiafokú alkotási módozatokhoz kapcsolódnak.³³ A retorikai és eszmei keretek által rendelkezésre bocsátott és a kor intézményeiben (elsősorban az iskolában) mélyen interiorizált, az analízis és a genesis, vagyis a szövegelemzés és az aktív szövegalkotás kettősségében is feldolgozott repertoárnak ugyanis nem kizárólag olyan felhasználási módjai lehetségesek, amelyeket fent az irodalom tömeges mindennapjainak neveztünk. Az intézményesült értelmezésekből kilépő, helyenként az intézményeknek az értelmezéshez való jogosultságát is tagadó, a szöveghez mind intellektuális, mind érzelmi aspektusokban személyes értelmezési módozatokat kapcsoló, s azokban egy bensőséges, személyes ént olykor akár normabontó módon, nem kanonikus interpretációs vagy artikulációs eljárásokkal reveláló befogadás- és kifejezésmód a posztromantikus esztétikai kíváncságszisztéma is kielégíteni képes, különleges alakzatokat teremt a régiség irodalmában. Korábban ezek – természetesen a legnagyobb figyelemre méltó, ámde – diszkrét szigeteknek látszottak a *litterae* szövegtengerében, újabban viszont – elsősorban a konfesszionalizációs kereteket fellazító, azokat feszegető törekvéseknek járó figyelem megnövekedésével – felvethető az a kérdés, hogy nem használhatunk-e velük kapcsolatban inkább egy másik metaforát, a szövegtenger által elfedett, ám folyamatosan emelkedő tengeri talapatát, amelynek korábban szórványosan, a 18–19. század fordulóján azonban kontinensnyi méretben való előbukkanása ilyesformán hosszú távú folyamatokkal jól előkészített tektonikus mozgásként jellemezhető. Az e folyamatokat részletesen bemutató narráció előnye, hogy azt a döntést, amely az írásbeliségben zajló folyamatokra mind a régiség, mind a modernség időszakában az *irodalom* megnevezést alkalmazza, a pusztá homonímia reflektálatlansága helyett a szerves, genetikusan kibontakozásra tett reflexióként teszi értékelhetővé.

4.2. Már a régiség mezőnyében – elsősorban a kegyességi irányzatokban, a pietista hermeneutikákban és a radikálisabb reformáció spiritualista törekvésekkel meghatározható, entuziaszta csoportjaiban, de szórványosan egybeült is – kialakul az irodalmat érintő célképzeteknek egy olyan csoportja, amely produktív szerepet juttat a jelentésszemioziszban az affektusoknak. Az autonóm irodalmiság kezdeteinek megközelítéséhez pontosan az affektivitás korszakfogalomként értett képleteit használhatjuk fel, az érzékenységnek és a romantikának korszakküszöbként betöltött jelentőségét hangsúlyozva. Ezeknek mind irodalom-, mind eszmetörténeti jellemzése és az időköz-

---

karriertörténetek, kapcsolathálóok, írócsoportosulások, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad-Bp., Partium-reciti, 2014, 13–30.

33 Ezeknek fontosságára – az első kötet tervezetének 2011. májusi miskolci vitáján, majd azt követően több konzultációnk során – Balázs Mihály hívta fel a figyelmet a legnagyobb nyomatékkal. Az e bekezdésben megfogalmazódó kutatási paradigma az ő kontextusteremtő segítségével alakult ki, köszönet érte.

ben autonómiát nyert esztétikai mezőben való artikulálása lehet a legmegfelelőbb kiindulópont a szintézis 19. századot tárgyaló, középső kötetéhez.

E második nagy korszakban válik teljessé a *litterae* felbomlása, és ennek a folyamatnak úgy adható adekvát leírása, ha a narráció is egyre többet kienged a kezéből azok közül a diskurzustípusok közül, amelyek autonómmá váló szakirodalmi pozícióknak lesznek a megszervezői. Magától értetődik, hogy párhuzamosan azzal, ahogyan a szaktudományos pozíciók autonómmá válásáról beszélünk, úgy a tőlük felszabaduló irodalom autonómiafokának növekedését is állítjuk. Természetesen a szépirodalmi-ként elismert diskurzusmoduszokban tovább folytatódik mindazoknak a kérdéseknek a megvitatása, amelyek a régiség irodalomtörténetének tematikai tagolására adtak lehetőséget, tehát szüntelenül jelentkeznek bennük akár transzcendens, akár politikai, akár individuumszemléleti, akár világismereti, akár történeti, akár metairodalmi tétű kérdézőirányok és szólamok. Ezek azonban – két kivétellel – már külön kerülnek az ugyanezen kérdéstípusok megvitatására szánt szaktudományi diskurzusoktól, a teológiától, a politikaelmélettől (államismeret, természetjog), közgazdaságtudománytól (statisztika) és jogtudománytól, a természettudományoktól, a professzionális történettudománytól. Míg e tudományszakok felvállalják az e tematikus terepeken megvitatható kérdéskörök totalitását, és azokat egyre lehatároltabb saját normákban tetet öltő kritériumok között vitatják meg, a szépirodalmi térfélen többnyire már nem születnek a teljes, rendszeres kifejtés, áttekintés igényével e területeket tárgyzó alkotások, hanem csak e diskurzusok egyes, szórványos, diszkrét pontjait érintő – bár azokat gyakran nagy plaszticitással megmutató vagy egzisztenciális tétű kérdésként újrafo-galmazó – pozíciókat regisztrálhatunk. Az e pozíciókat jellemző esetlegesség, rendszertelenség, alkalmiság indokolja, hogy az irodalmi megszólalások olyan tematikus makroterepekre való tagolását, amely a régiség irodalmában nagy magyarázó erejű, legitim választásunk volt, a 19. században már ne tartsuk fenn, vagyis ne kívánjunk kétes érvényességű képet adni az ekkor már kifejtett rendszerességben csak a szaktudományok tudománytörténete által felderíthető horizontokról. Az a két tematikus makrotérep azonban, amely kivételt jelent az irodalmi diskurzusból való kiválás és elkülönülés általános mozgásiránya alól, túlbecsülhetetlen fontosságú a 19. századi folyamatok megítélése szempontjából is, és ezért messzemenően felhasználjuk őket az e korszakról adott leírásunk felépítéséhez.

A metairodalmi kérdezőhorizont körül éppolyan szaktudomány teremődik (deskriptív, normatív és történeti horizontokat is kifejlesztve), mint a teológia, a történettudomány, a jogtudomány, a közztan stb. esetében, csakhogy egészen nyilvánvaló, hogy míg az utóbbiak esetében nem áll fenn az irodalomtörténeti vizsgálat kényszerítő ereje, az irodalom és az irodalomról való gondolkodás területén formálódó tudományszak(ok) együttes történeti vizsgálata nélkülözhetetlen az általunk választott tudományelméleti nézőpontból. A két jelenségkör között állandó a közlekedés: a 19. század magyar irodalmának egyik jellegzetessége, hogy az irodalmi termés nem jelentéktelen hányada célképzetes módon, a kritikai vagy elméleti normák által kijelölt pozíciók elfoglalásának szándékával jön létre. A poétikai norma konstitutív erejű a poétai alkotásban, a szépirodalmi műbe vagy a peritextusaiba foglalt poetológiai reflexió viszont akár újra-

szabhatja a poétikai normarendeket, vagyis konstitutív a teóriára nézve. A célképzetes szépírói működés szempontjából a poétikai rendszer leginkább konstitutívként hatni tudó – vagyis leginkább kompulzív – összetevője a műfajelmélet. Az egykorú belátások által kijelölt műfajelméleti rendszert épp ezért szintézisünk 19. századi kötete a csoportosítás egyik legfontosabb kereteként használja fel.³⁴ Azt lehetne talán gondolni, hogy az egységes narrációnkat veszélyeztetjük, amikor a régiség irodalmának csoportosítását elsősorban tárgyi-tematikai alapon végezzük el, a 19. századi irodalom általunk bemutatandó műcsoportjait pedig műfaji alapon tagoljuk. A műfaji beosztás során az egykorú irodalmiságban érvényesített kívánalomrendszer azonban a legkevésbé sem csupán formai: az egyes műfajokban feldolgozásra kínálgató tárgyak köre, a hangnem meghatározta szemlélet sok tartalmi-tematikai-funkcionális jegyet érvényesít az egyes műfaji csoportokban. Vagyis a 19. századi diszkusszió tárgyává tett jelenségcsoportoknak az irodalomtörténész számára a szétszabdalódó tudományszakokban már felkereshetetlen extenzív totalitása helyett ebben az esetben a műfaji rendszerezés az, ami az – egykorú fogalmak szerint – sajátosan irodalmi használat fogalomköréit, ábrázolási mintázatait, az ábrázolásban feltáruló érdeklőségeit a leginkább megmutathatja.

Az egyéniség, az érzelem, a társasmorál kérdései egészen más okból jelentenek kivételt az alól az általános mozgásirány alól, hogy a korábbi irodalmiság tanulmányozásakor a tematikus makrotérekben még lefedett kérdések kiszaladnak az irodalomtörténész lába alól, és önálló szaktudományokban teremtenek saját diskurzusrendeket. Egyrészt e kérdések vizsgálatának tudományos lehetőségei – akár a személyiség-lélektanra, akár a kollektív pszichológia episztéméjére gondoljunk – még gyerekcipőben járnak a korszakban (noha a kérdések iránti érdeklődés kétségtelenül fennáll, és tanulmányozásuk ma nyilvánvalóan tudománytalannak tartott iskolai – például a frenológia – esetében hatásról is, vitákat katalizáló szerepről is beszélhetünk), leírásuk, fogalmi keretük, szaktudományi normáik jelentős késéssel követik csupán a többi diszciplína autonómianyerését. Másrészt épp a közösségi lelki formák képzetei és azok személyes interiorizálásának modelljei a leginkább előtérben álló olyan összefüggések maradnak, amelyek az involváltság kiváltójának, előmozdítójának vagy közegének tekintett irodalom használati értékének egyik legfontosabb kívánalmaként a század során mindvégig érvényesülnek. Akár állam-, akár eredet-, akár hagyományközösségi szólamokat használ valaki, szilárdan tételezi, hogy a közösségi képzetben osztozó egyének az azzal konform egyéni személyiségmintázatokat hordoznak, ezek kialakítására és kifejezésére pedig olyan kollektív lelki formák állnak a rendelkezésükre, amelyek legfontosabb fenntartója és működtetője a felszólító erejű affektív mintázatokat a leghatékonyabban kezelő irodalmi univerzum. Szintézisünk önálló fejezetcsoportban tárgyalja a társadalmi szerepeknek, tereknek, funkcióknak azokat a formáit, amelyeket az irodalomnak ez a használati formája teremt, tölt meg vagy implikál.

34 A második kötetnek ez a sajátossága már a korábbi kötetkoncepció 2010. májusi miskolci vitáján nyilvánvalóvá vált. Az ott e tárgyban előadottak rendszerszerűen kifejtve: HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfaj története a 19. században: Módszertani javaslat*, It, 92(2011), 131–149.

A vallás, a tudomány, a politika nagy rendszerei ugyan mind jobban elkülönülnek az irodalmi diskurzustól, azonban a század egészén át – sőt, természetesen, napjainkban is – át is hatják, meg is termékenyítik azt a maguk szemléleti formáival. Nyilvánvaló, hogy az irodalomhasználat a század egészén át hordozza a felekezeti meghatározottság adta kereteket, a bibliai képzetek és nyelvi formák motivikus és tematikus hatása változatlan intenzitású, az irodalom emlékezeti formáinak rituális-liturgikus alapszerkezete – a kultusz kutatás tárgya – pedig vallásos szemléleti formák örököse. A történeti tárgyú szépirodalom hosszan fenntartja igényét a történelmi forrástanulmánnyal együtt való inszenázásra, a századvég naturalista prózájának darwinizmusa és biologizmusa szorosán beágyazott a pozitivista tudományelméletbe. A politikai nyelvek, szótárak, érvelésmódok irodalomra tett hatása központi fontosságú, egyes kulcsműfajok (irányregény, allegória) politikai érzületekhez és igényekhez kötődnek, az irodalom- és kultúraértelmezés átpolitizáltsága totálisnak tekinthető.

Az irodalom és az azt körbeölelő eszmei és kulturális tér közötti vonatkozásrendszerek kölcsönös és intenzív kapcsolata, csak lassan oldódó kötöttsége adekvát módszertani választásként teszi lehetővé, hogy a szintézis egészen a 19. század végéig nagy interpretációs hozammal működtesse a történeti kommunikációelmélet eljárásait. E második nagy korszaknak – a már bemutatott, részint a műfaj történetre, részint a társadalmi szerepekre, terekre, funkciókra irányulókkal mellett – két további fejezettípusra is szüksége van: a mediális meghatározottságot és az intézményi kereteket tárgyalóakra. A régiség irodalmában ezek a tárgykörök – mint fent világossá tettük – a tematikus makrotérek bemutatásának részei, hiszen minden ilyen terephez sajátos intézmények és mediális feltételek tartoznak. A 19. században ez a tárgyalásmód már nem vihető tovább: az irodalmi művek megalkotásának és közzétételének mediális módzatai (a hordozók és a közegek) a nagy diverzitásban kibontakozó műfaji rendszer legkülönbözőbb elemei számára egyaránt létmódot és használati-hozzáférési feltételeket biztosítanak (például a folyóirat- és hírlapirodalom publikációs adottságai vagy a mind industrializáltabb könyvkiadás), az irodalom egyéni, társas vagy eszmei intézményeinek kiépülése és differenciálódása pedig az irodalom autonómia iránti igénynek, majd növekvő autonómiafokának természetes kísérőjelensége, amely csak ritkán volna köthető a műfaji rendszer mindössze egy-egy pontjához, általában épp magának a rendszer egészének a kiterjedtsége, összetettsége és kimunkáltsága jelentik a számára a legitimációs bázist és hivatkozási alapot.

Amint már két vonatkozásban is említettük, az irodalom és a vele kölcsönhatásban alakuló más diskurzustípusok szempontjából a politikumnak különös jelentősége van a 19. században. A nemzeti és az állami közösségben megragadható kollektív alternatívák és az individuum identitásképzetei közötti – erős ideologikus telítettségű – közvetítést a kritika előszeretettel utalja az e tekintetben nagy hatékonysággal eljárni tudó irodalom illetékességébe, és maga az irodalom illetve annak poetológiai rendszerei is legitimnek ismerik el, sőt keresik és szorgalmazzák az ilyen természetű feladatvállalást. A közösségi képviselőre felhatalmazottság (a bárdköltészeti szerephagyomány) és az egyéni érzelmkifejezés konfliktusos viszonyának egyik feloldási módzata az egyéniségnek nemzetképviseleti formává, a nemzetlélektannak pedig kritikai normává

alakítása (bár ez természetesen nem egyedüli modellként, hanem az etnikumhoz tartozást, a lokális identitást vagy akár a kozmopolitizmust idealizáló szövegekkel való kölcsönhatásban érvényesül). A szétszórt exemplaritásban megragadott múlt helyett az okozati fejlődés szerves történelmét érzékelő történeti tudat szintén célképzetes normákat fogalmaz meg az – e tekintetben a hatalomgyakorlás ideologikumaként számba vett – irodalom kívánatos tartalma és elvárható küldetése tekintetében. A nemzeti, majd a dualizmus időszakában állami tétet nyerő, nacionalista szövegeket nyomatékosító historizálást azok a nagybeszélések totalizálják, amelyek a millenniumi ünnepek reprezentációs diskurzustere számára teremtik meg az ideologikum domináns referenciakereteit. Metafizikai jelentőségre jutó statikusságuk az idő teljességének és az irodalmi formák létrejött készletében egyben a rendszer zártságának üzenetét közvetíti. Az irodalomnak és az irodalomtörténetnek a kollektív képzetek kidolgozásához, rögzítéséhez és átélhetővé tételéhez való kapcsolódása adja a modernség első nagy változatának, a 19. századi irodalom és irodalmi gondolkodás előbb – a század jó kétharmadában – a szemléleti gazdagodás által összetettségében elmélyülő, majd – többségi és domináns formaként – hatalmi támogatást élvező, de interpretatív erejét veszítő és jelentésadó potenciáljában már legfeljebb a szubvertáló szemiózis által fokozható rendszerének a meghatározó jegyét.

4.3. Az 1896 előtti magyar irodalom főiránya a kollektív identitás erős ideológiai elemeivel terhelt – noha nem külső instanciát pusztán instrumentumként közvetítő, hanem mind a tárgyat, mind az érzületet teremteni képes – képviselési beszédmód. A kiegyezés utáni évtizedekben azonban már egyre fokozódó mértékben kimutathatóak az individualizációs centrumú elgondolások, a nemzetlélektan, a nemzeti karakterisztikum normáival szemben vagy azoktól függetlenül megfogalmazódó, a személyes, az egyéni, a benső, a lelki, az egyedi, a tapasztalaton túli, a nem-fogalmi, a nem-használatelvű, a hangulati megmutatkozásában érdekelt törekvések. Ezek látószögéből tekintve a modern társadalom elsősorban az ideológia szférájától elkülönült, kommercializálódó jegyeiben ragadható meg (a kommercializáció terminus jelentéstartományát itt egyáltalán nem feltétlenül hordoz negatív konnotációt, hanem a semleges leírás mellett akár nagy mérvű pozitív összetevői lehetnek: a sokrétű, tagolt választék elérhetősége, a fogyasztót választási szabadsághoz juttató pozíció anyagi és szellemi téren egyaránt növekvő szabadságfokot jelölhet, az írókat pedig megélhetéshez és vele – változó mértékű – autonómiához juttathatják ezek a piaci folyamatok), a tradicionális létformák elenyészése, az industrializáció, az urbanizáció a társadalmi kötöttség sokféle korábbi formájából való kilépés lehetőségeként értékelhető (bár természetesen nem kevesebb újfajta kötöttségi forma létrejötte is regisztrálhatóvá válik), az identitás bizonyos keretek között megválasztható, a szubjektum egyéni preferenciák mentén megépíthető. Az önszemlélet nemzedéki formáival és az újnak mint önmagában vett értéknek a kultuszával összekapcsolódó individualizációs és autonómiaelvű folyamat a domináns irodalmi rendszer felől tekintve dekadenciaként vagy – erősebb minősítéssel – destruktívként neveződik meg, a 20. század első évtizedében azonban a törekvéseknek ez a korábban marginalizált csoportja tudja az irodalmi életet jelentős mértékben megújítani, intézményeket és fórumokat létrehozni, ezek révén pedig felkapott, népszerű, divatos szó-

lamokkal újratematizálni a kulturális közbeszéd korábban sohasem látott kiterjedésű hányadát. A modernség irodalmának a nemzeti képviseleti formákat felváltó, új, esztétizáló iránya meghatározó jelentőségű a következő évtizedek mozgásirányai tekintetében. Az esztétizáló modernség az európai irodalom megelőző bő fél évszázadából több, egymásra rétegződő, egymásra korántsem mindig a folytatás szándékával vagy a folyamatosan fenntartott érdekltség belátásával tekintő törekvésnek (parnasszizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, szecesszió), sőt ezeknél korábbi és általuk meghaladni kívánt formációknak is (például a romantikus zsenielméletnek) közel egyidejű, akár egy-egy alkotó munkásságában is eklektikus, mégsem antagonisztikus jellegű meghonosodásaként, használatba vételeként, az általuk elérhető szemléleti és formai lehetőségek kiküzdéseként értékelhető.³⁵

E fő hangsúlyok mellett azonban nyomban jelezni szükséges néhány további olyan tapasztalatot és tendenciát, amelyek korlátozhatják az esztétizáló modernségre fókuszáló figyelem kizárólagosságát. Mindenekelőtt szükséges jelezni, hogy az öncélú és önérdékű művészetben, a totális esztétikumban kifejezést találó, csak önnön affinitásai és belátásai által vezérelt szabad szubjektum eszménye – a művészet autonómiájában adekvát kifejezésre jutó autonóm individuum – az adott társadalmi és ideológiai körülmények és tradíciók között természetesen emancipációs jelenségcsoportként értékelhető, vagyis maga is rendkívül erőteljes ideológiához tartozó. Az önnön integritását megőrizni és műalkotások nyelviségébe transzponálni képes személyiséget elgondoló művészetfelfogás ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet hosszú távon jelentős módosítások nélkül fenntartható képlet, hiszen már a századelő horizontján rendelkezésre áll és szórványosan recipiálásra is kerül a nemzetközi filozófiai, hermeneutikai és nyelvfilozófiai felfogások közül nem egy, amely ennél jóval korlátozottabb érvényességet jelöl ki a szubjektum ontológiai pozíciójaként. A magyarországi eszmei és kulturális életben viszont továbbra is nagy intenzitással érvényesül a nemzeti karakter kifejezésének a nemzeti klasszicizmusban örökérvényű ideálját felmutató kritikai gondolkodás, hatnak és – a világháború éveiben, majd az azt követő válságos időszakban még fokozódó – hivatalos támogatásra, nagy olvasottságú fórumokra találnak a nemzeti elvű közösségi képviseleti tradicionális beszédmódjai, ideologikuma és poétikai elvárásai. Az újító törekvések oldaláról szintén korlátozott az esztétizáló modernség hatáspotenciálja: az európai modernség több évtizedes késéssel, egymásra torlódva jelentkező, eklektikus tendenciái (például a romantikus zsenielméletet és az impresszionista kritikát egyszerre érvényesíteni kívánó igény) nagyon hamar az avantgárd törekvések gyorsan teret nyerő rendszereivel is szembeállják magukat, és azokhoz képest is pozícionálódniuk kell. Az ön-újraértelmezésük újabb hagyományörző modernségnek nevezett paradigmája³⁶ időben egybeesik az újabb szubjektumelméletek – a nyelvet birtokló szubjektum helyett a szubjektumot birtokló nyelv – intenzívebbé váló recepciói és rezonáló folyamataival. Mindezek a korlátok és megszorítások arra figyelmeztetnek, hogy a magyar irodalom semmiképpen sem egycentrumú a 20. század első felében, hanem a

35 ANGYALOSI Gergely, *Esztétizmus, esztétizáló modernség*, Lit, 39(2013), 400–412.

36 TVERDOTA György, *A hagyományörző modernség születése*, Lit, 40(2014), 119–132.

szellemi horizont legkülönbözőbb pontjain vannak olyan rangos műhelyei, amelyek eszmei összetételének, artikulációs potenciáljának felelősségteljes felmérése egyaránt elengedhetetlen. A helyzetet még összetettebbé teszi a trianoni döntések után a szomszéd országokban kisebbségbe szakadt nemzetrészek saját kulturális arculatának fegyelembevétele. A legnagyobb szellemi potenciállal rendelkező, legnépesebb kisebbségek, az erdélyi és a szlovenszkói, viszonylag hamar meg tudták teremteni azokat a saját publikációs fórumaikat, amelyeknek az irodalmi ízlésirányokban, összetevőkben és célképzetekben való orientációja markánsan különbözött az anyaországi repertoárártól, tökéletesen érvényes, gyakran nagyon korszerű és széles horizonton tájékozott alternatívát jelenítve meg a magyar irodalom színeképében. A küldetéstudatos vállalás, a nemzeti sorskérdések tematizálása, az ennek során használt (olykor a propagandisztikusig élezett) erős ideologikum, az azonosulásra felkínált személyiségképletek erős tradicionalitása a lírában, a narrációs eljárások és szerkezetek a hagyományos történetmondást újrahasznosító volta a cselekményes prózában – olyan sajátosságok, amelyeknek meglehetősen világos magyarázatát lehet lelteni a katalizmatikus történelmi körülmények között. Az irodalom múltjából a felszínre hozott vagy a felszínen tartott, funkciójában gyakorlatilag a 19. század első fele nemzetképviselési hagyományának analogonjaként működöttetett kifejezőkészlet és eszközrendszer az egyik legérdekesebb és recepciós horizontjában irodalomszociológiai sajátosságokat is megmutató jelenség a magyar irodalomtörténet időszerkezetében, s ekként feltétlenül éppoly körültekintő tárgyalásra méltó, mint a budapesti centrumban egyidejűleg artikulálódó irodalmi és irodalomkritikai mozgásirányok.

A második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően mind az anyaország, mind a magyar kisebbségek szülőföldjén berendezkedő totalitárius államok hivatalos irodalompolitikájában a közvetlen haszonelvűség igényét érvényesítő, a tükrözéselvű, ún. realista valóságábrázolást a tendenciózus propaganda és manipuláció kívánalmaival egyesítő, a közérthetőség előírásával tömeges hatásra számító direktívák léptek működésbe, és találtak kisebb részben és átmenetileg naiv lelkesedéstől áthatott, nagyobb hányadában és a középszerűek körében cinikus kiszolgálókra. Az állampárti kultúrpolitika blokkolta – tiltotta vagy akadályozta – a 20. századi modernség a megelőző évtizedekben kialakított sokféle és nagy megjelenítő hozamúnak bizonyult artikulációs módozatának szerves továbbfejlődését, ezek helyett azokhoz a megjelenítési eljárásokhoz nyúlt vissza támogatási preferenciáiban, amelyek az (akkor) nemzeti elvű kollektív képviselést kitévő 19. századi modernség kommunikációs normáira építettek. Rendkívül érdekes jelenség, hogy míg az ezt az alkotásmódot a totalitárius pozícióból megfogalmazott kívánalmak kielégítése végett alkalmazó műveken efemer jelenségeként lépett át a velük kapcsolatban poétikai gazdagodást semmilyen értelemben sem reflektáló hatástörténet, egy-két évtizeddel később – a hetvenes évek közepétől már feltétlenül – hasonló poétikai jelenségeknek a kisebbségi nemzetsors irodalmi életében való felbukkanása többnyire személyes hitelű, magas autenticitásfokú irodalomként számíthatott a recepció elismerésére, természetesen az ekkor már puhulóban lévő kultúrpolitikai térben. A korlátozott autonómiának ugyanebben a felemás térben bontakozott ki ezzel egy időben a modern irodalmi törekvések egy újabb válfaja, a

posztmodern irodalom, amelynek reflektált kettős beszéde eredményesen valósította meg – az irónia, az abszurd, az imitáció, az intertextualitás eszközeivel – a politikai olvasatok előtt is nyitott szubverziót. A posztmodern regisztrálása és – a modernség törekvésein belüli – korszakképletként való leírása, továbbá a neoavantgárd jelenségek ismertetése nagyjából az utolsó olyan szakasz, amelynek a kidolgozása még a feladata lehet egy ma a megvalósítás útjára lépő irodalomtörténeti szintézisnek.

A modernség 20. századi történetét tárgyaló harmadik kötet felépítésében a történet 19. századi szakaszát elbeszélő második kötet több tematikai megoldása eredményesen fenntartható. Nyilvánvaló azoknak a fejezeteknek a szerepe, amelyek az irodalom intézményeivel és médiumaival foglalkoznak; mindkettő tekintetében számos és gyökeres változás történt a 19. századi állapotokhoz képest, és mindkét területen tudatos csoporttörekvések előre eltervezett átalakító hatásával is számolhatunk, noha az eredmények nem minden tekintetben feleltek meg az intencióknak. A társadalmi teretek, szerepek, funkciók bemutatásának fontossága sem kíván hosszabb bizonyítást: minthogy az irodalom (történetesen a nemzettel kapcsolatos) kollektív ideológiáknak és az ezek keretében értelmezhető szubjektumképleteknek az artikulálójából az önelvű individuum benső meghatározottságú identitásformáinak kifejezésével kapcsolatos célképzet útjára lép (és válik közben új típusú kollektív ideológiák hordozójává), e nagy horderejű változás a szubjektumformák és nyelvi-irodalmi megalapozásuk és artikulációjuk leírása nélkül értelmezhetetlen. A műfaji csoportokban való tárgyalás jelentősége viszont nyilvánvalóan megváltozik, minthogy a műfajok tartalmi és formai konvencióinak fenntartására vagy a helyreállításukra való törekvés csak részleges – bizonyos szakaszaiban (például a húszas évek második felében) inkább, többnyire kevésbé érvényes – jellemzője a 20. századi modernségnek, megbontásuk viszont annyi új kezdeményezést, átmeneti formát és ötvözetet teremt, hogy fenomenológiai leírásuk helyett célravezetőbb a rájuk ruházható funkcióval kapcsolatos elgondolások eredetét, kifejtett és implikált rendszereiket áttekinteni.

4.4. Tervezett szintézisünk a történelmi magyar királyság fennállásának időtávját a magyarországi irodalom egésze tekintetében kívánja tárgyalni. A régiség Hungarustudatának megfelelően, nyelvre, etnikumra, kulturális eredetre és regionalitásra való tekintet nélkül a történelmi Magyarország területén művelt irodalom részének tekintjük a közös szellemi térben való megvitatás szándékával előlépő és közös célképzetek alá rendelt kulturális formációkat. A latin nyelvű érintkezés bizonyos diskurzusterületek és társadalmi rituálék természetes közege egészen a 19. század közepéig, sok tárgykörben jóval kiterjedtebb terminológiával és szerteágzóbb, kimunkáltabb artikulációs mértékkel, mint az a diskurzusban részt vevő egyének bármelyikének anyanyelvén és anyanyelvi kulturális térben lehetséges lett volna. Emellett a magyarországi német, szlovák, román, szerb, jiddis és még számos etnikai és regionális nyelven alkotott irodalom a maga konvenciórendszerével éppúgy belép akár a tematikus makrotépeken tárgyalt közösségi kérdések megvitatásába, akár a műfaji lehetőségeiben mérlegelt és kifejezésre juttatni kívánt autonóm irodalmiság szubjektumkonstrukciós tétet is hordozó emancipációs folyamatába, intézményi és mediális alrendszerei pedig a magyarországi irodalom egészének szintetizáló rendszerében megfigyelhető finom el-

mozdulásaikkal együtt írhatóak le a legadekvátabban. A trianoni döntéseket követő időszak irodalomtörténete esetében viszont a „magyarországi” jelző fenntartása már korlátozó értelmű volna és az államhatáron belül született irodalomra szorítaná a tárgyalást, holott nyilvánvalóan a magyar irodalom történetének részeként kell leírásra kerülnön a szomszédos utódállamok magyar nyelvű (sőt a kezdeti évtizedekben akár magyarországi identitást egyéb nyelven hordozó) irodalmi rendszereinek alakulástörténete (lényegében máig hatóan az eredetközösségi identitás értékörző kifejezésének regionális küldetésében vagy az egyetemes irodalom minden minősítő és lokalizáló jelzőt elhagyó közös minőségelvében osztozni kívánó célképzetek változó dinamikával érvényre jutó alternatívája). Az 1920 utáni magyar államhatáron belül nem magyar nyelven keletkezett irodalom a korábbiaknál jóval kevésbé van olyan potenciál birtokában, hogy a modernség változó irányainak idehaza tematizálódó folyamataihoz érvényesen hozzá tudjon illetve épp ehhez kívánjon hozzászólni, amennyiben egyes szerzők és törekvések esetében mégis ilyen súlyú és hozamú szövegekre tudunk rámutatni, természetesen számolunk velük az elbeszélés egyik összetevőjeként. Amiképpen ma már egyre világosabban látjuk azoknak a külföldön, idegen nyelven keletkezett műveknek a jelentőségét is, amelyek magyarországi írók peregrinációs vagy emigrációs pályaszakaszaiiban annak a nemzetközi tájékozódásnak, szellemi kapcsolatkeresésnek a nyomjelzői, amely később a hazai kultúra rendszerében is megmutatkozott, akár a hazatértek személyes részvételének, akár műveik recepciók megvitatásának a formáiban. Az ilyen sokrétű módon a magyarországi illetve a magyar irodalom történetéhez kapcsolódó nem magyar nyelvű irodalmak tárgyalásában tehát elvi megfontolások nem fogják korlátozni munkánkat, azonban gyakorlati lehetőségeink – úgymint az érdemi előmunkálatok többnyire nyomasztó hiánya és kutatóapparátusunk korlátozott kompetenciája – az e téren elérhető kimunkáltság fogyatékos voltát okozhatják.

A fentiekből kitűnhetett, hogy összességében mi a válaszunk arra a kérdésre: valóban kikényszeríti-e ma valami egy új irodalomtörténeti szintézis elkészítését. Egyfelől nem áll fenn ilyen kényszer: a tervezett művel összemérhető vállalkozás keletkezése óta eltelt fél évszázad (noha nem kevés idő) önmagában nem érv az erőfeszítések fokozása, összpontosítása és felgyorsítása mellett. A többszerzős vállalkozások kivitelezhetetlenségét vagy éppen egyáltalán a narráció (különösen ilyen hosszú időtávot és sok szereplőt felölelő narráció) teljes elvi lehetetlenségét vallók éppúgy nem hullatnának könnyet a terv elhalásáért, mint ahogyan a hazai tudomány- és kultúrpolitika terében sem jelentkezne fájó hiányérzet. Másfelől, természetesen, fennáll a kényszerítő erő, és erősebb, mint valaha. Megvannak azok a motivációk, amelyek (a személyes ambíciók kiteljesítése, az egyéni kutatási tervek háborítatlan végrehajtása helyett) egy ilyen, a leglelkiesmeretesebb és legigényesebb kivitelezés esetén is – hiszen ez előre látható – részben méltánytalan, részben viszont jogos és még jogosabb kifogások tömegének kitett vállalkozás elvégzésére ösztönöznek. Melyek volnának hát azok? Mint mondtuk, nem bizonyos, hogy az értelemteljes irodalomtörténeti elbeszélés gyakorlati – oktatási, kulturális – célokra is felhasználható megvalósítása iránti társadalmi igény még fennáll egyáltalán. De az bizonyos, hogy a megértés, a belátás, a differenciálás, az adekvát

megítélés legtágabban értett szellemi műveleteinek aktív gyakorlása csakis olyan társadalomtól remélhető, amelyben elevenen él az önnön múltjának, hagyományainak számontartása, mérlegelése és adaptív alkalmazása iránti igény. A szintézis megkísérlése kevés más eszközzel összemérhető intenzitású alkalom arra, hogy az irodalomról, az irodalom mibenlétéről és az irodalom történetéről való beszéd felszabadító hatását, mind egyént, mind közösséget teremteni és összetartani képes, kivételes erejét megtapasztalhassuk. Ebben az értelemben pedig már nem kényszer többé, hanem lehetőség. Sőt, diszciplináris-episztemikus értelemben is az: szakmai önismeretünk, értelmezői közösségekben és tradíciókban való benne állásunk, fogalmaink és terminusaink, egész argumentációs rendünk tudományelméleti és tudománytörténeti érdekeltiségi viszonyainak, működésmódjainak és érvényességi feltételeinek belátására perspektívát nyitó, páratlan lehetőség.